

ΤΕΡΕΖΑ ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΒΑΛΑΛΑ, Θεσσαλονίκη

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ HEGEL

Είναι γνωστή η διαμάχη του Hegel με τον Schulze¹ γύρω από την αξία του σκεπτικισμού στη φιλοσοφία. Ο τελευταίος σε αντίθεση προς τον Reinhold², το σημαντικότερο εκπρόσωπο της καντιανής κριτικής σκέψης θα υποστηρίξει την άποψη ότι ο σκεπτικισμός μένει άτρωτος και δεν κλονίζεται από τον κριτικισμό· κάθε προσπάθεια να θεμελιωθεί μια θεωρητική φιλοσοφία είναι καταδικασμένη εκ των προτέρων³. Ο Hegel, που δεν μπορεί να δεχθεί την καταδίκη της θεωρητικής σκέψης, θα πάρει θέση άνοιχτά και θα γράψει το περίφημο άρθρο του «Η σχέση του σκεπτικισμού με τη φιλοσοφία»⁴, όπου θα εξετάσει διαδοχικά τις δύο μορφές του αρχαίου και του σύγχρονου σκεπτικισμού. Πρόσφατα διατυπώθηκε η άποψη από τον J. - P. Dumont⁵, ότι ο Hegel έκανε μια «μεγαλοφυή παρερμηνεία»⁶ του αρχαίου σκεπτικισμού, τον οποίο ταύτισε με τη θεωρία της ακαταληψίας των νεο-ακαδημαϊκών.

1. G. E. Schulze, *Aenesidemus oder über die Fundamente der vom Herren Prof. Reinhold in Jena gelieferten Elementar-Philosophie (nebst einer Verteidigung des Skepticismus gegen die Anmaassungen der Vernunftkritik)*, 1792. Για περισσότερες ιστορικές πληροφορίες γύρω από τον Schulze βλ. Παράρτημα Α', σ. 300.

2. K. L. Reinhold, *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*, Prague / Iena, 1789. Σχετικά με την κεντρική ιδέα της γνωσιοθεωρίας του Reinhold βλ. Παράρτημα Β', σ. 300.

3. Σύντομη περίληψη της κριτικής του Schulze στην ιδέα της Elementar-Philosophie του Reinhold δίνεται στο Παράρτημα Γ', σ. 302.

4. *Verhältnis des Skeptizismus zur Philosophie. Darstellung seiner verschiedenen Modifikationen und Vergleichung des neuesten mit dem alten.* (C. F. Hegel, *Jenaer Schriften, 1801 - 1807*, Suhrkamp, τ. 2, 1970). Η μελέτη πρωτοδημοσιεύθηκε το 1802 στο «*Kritisches Journal der Philosophie*» του Schelling και του Hegel, 1ος τόμος, Β' μέρος, σ. 1-74 (ανατύπωση Hildesheim, Olms 1967).

5. - J. P. Dumont, *Le phénomène et le scepticisme*, Paris, Vrin 1972. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο βιβλίο *Hegel et la pensée grecque*, Paris, P.U.F. 1974, που περιλαμβάνει μια σειρά από άρθρα σχετικά με την έγελιανή θέση απέναντι στα κυριώτερα ρεύματα της έλληνικής φιλοσοφίας, δεν εξετάζεται το πρόβλημα της έγελιανής έρμηνείας των αρχαίων σκεπτικών.

6. Ό.π., σ. 75.

Ὁ σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι διπλός: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος νὰ ἐξετάσωμε προσεκτικὰ τὴ σημασία τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ καὶ τῆς νεοακαδημαϊκῆς σκέψης γιὰ τὸν Hegel καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ διερευνήσωμε, ἂν πράγματι στὸν τρόπο ποὺ ὁ τελευταῖος ἀντιμετωπίζει τὴ Σκέψη ὑπάρχει ἔμμεσα ἢ ἐκδηλὰ ἡ ταύτισή της μὲ τὴ Νέα Ἀκαδημία. Στὴν ἔρευνά μας θὰ βοηθηθοῦμε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἐγελιανὰ κείμενα. Πολύτιμο βοήθημα εἶναι ἐδῶ οἱ «Διαλέξεις στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας»⁷, καθὼς καὶ ἡ «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν, Α' τόμος: Ἡ Ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς»⁸. Σ' αὐτὰ τὰ τρία ἔργα θὰ στηριχθοῦμε κυρίως. Ἡ ἀνάγκη νὰ παρουσιασθῇ ἡ ἐγελιανὴ ἐρμηνεία συστηματικὰ καὶ ταυτόχρονα μὲ σαφήνεια μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀρχίσωμε τὴν ἔρευνα μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐκθεσὴ τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ. Θὰ θεωρήσωμε γνωστὸ τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα στὴ στωικὴ καὶ ἐπικούρεια φιλοσοφία, καθὼς καὶ τὴν κριτικὴ τῶν σκεπτικῶν· οἱ παραπομπὲς συνεπῶς στὰ ἀρχαῖα κείμενα θὰ γίνουν μόνον ὅταν αὐτὲς κριθοῦν ἀπόλυτα ἀναγκαῖες.

Ἀπέναντι στὸ δογματισμὸ τῶν στωικῶν καὶ τῶν ἐπικουρείων, ποὺ ἐκφράζεται ἀντίστοιχα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς καθολικότητος τῆς σκέψης καὶ τῆς μοναδικότητος τῆς αἰσθήσεως, ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμός, ὡς ἓνας τρίτος ὅρος, ἀναιρεῖ αὐτὲς τὶς δύο μονόπλευρες θέσεις· ἔτσι ἔχομε μιὰ τρίτη ἀρχή, τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρνήσεως⁹. Αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἐκφράζει ἡ Νέα Ἀκαδημία, μὲ τὴν ὁποία καταπιάνεται ὁ Hegel πρὶν ἔρθῃ στὴ συστηματικὴ παρουσίαση τῶν σκεπτικῶν ἀπὸ τὸν Σέξτο τὸν Ἐμπειρικό. Θὰ προσπαθήσωμε νὰ ἐπισημάνωμε ἐδῶ τὰ σημεῖα τῆς φιλοσοφίας τῶν δύο σημαντικότερων νεοακαδημαϊκῶν ποὺ τραβοῦν τὴν προσοχὴ τοῦ Hegel.

Ὁ Ἀρκεσίλαος συνέλαβε τὸ ἀφηρημένο καὶ παρέμεινε στὴν περιοχὴ τῆς ἀφαιρέσεως τῆς ιδέας¹⁰. Ἡ πολεμικὴ του στράφηκε ἐναντίον τοῦ συγκεκριμένου, ποὺ ἀντιπροσωπεύει στοὺς στωικοὺς ἡ «καταληπτικὴ φαντα-

7. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* I - III, G.W.F. Hegel, *Werke*, Suhrkamp, τ. 18-20, 1971. Σ' αὐτὴ τὴν ἐκδόση τῶν ἐγελιανῶν κειμένων παραπέμπομε στὴ μελέτη τούτη.

8. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, I. *Die Wissenschaft der Logik*, Suhrkamp, τ. 8, 1970.

9. «Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στωικισμὸ καὶ τὸν ἐπικουρισμὸ ὑπάρχει, ὡς ἓνας τρίτος ὅρος, ὁ σκεπτικισμός, ἡ ἄρνηση αὐτῶν τῶν δύο μονόπλευρων ἀπόψεων. Εἶναι καὶ οἱ δύο μονόπλευροι· αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ πρέπει νὰ ἀναγνωρίζωμε· ἔτσι ἡ τρίτη ἀρχὴ εἶναι ἄρνηση κάθε κριτηρίου, κάθε προσδιορισμένης ἀρχῆς, ὅπως καὶ νὰ εἶναι, εἴτε αἰσθητὴ εἴτε στοχαστικὴ ἢ σκεπτόμενη παράσταση, γνώση. Ἡ στωικὴ φιλοσοφία ἀνήγαγε σὲ ἀρχὴ τὴν ἀφηρημένη σκέψη, ὁ ἐπικουρισμὸς τὴν αἴσθηση· ὁ σκεπτικισμός εἶναι ἀρνητικὴ συμπεριφορὰ, εἶναι μάλιστα ἄρνηση κάθε ἀρχῆς». *Vorlesungen* II, τ. 19, σ. 254.

10. *Vorlesungen* II, σ. 338.

σία» ὡς κριτήριον τῆς ἀλήθειας· αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο εἶναι μιὰ σχέση τῆς σκέψης μὲ ἓνα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Τούτην ἀκριβῶς τὴ συνταύτιση τῆς σκέψης καὶ τῆς παραστάσεως ἀμφισβητεῖ ὁ Ἀρκεσίλαος, λέγοντας ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁποιοδήποτε προσδιορισμένο περιεχόμενο γίνεται δεκτὸ ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ τίθεται ὡς ἀληθινόν, τότε, στὸ βάθος, δὲν καταλήγομε σὲ κάτι ἀληθινὸ ἀλλὰ σὲ μιὰν ἀπλὴ ἐποπτεία (Einsicht).¹¹ Ἡ καταληπτικὴ φαντασία ἐμφανίζεται νὰ εἶναι ταυτόχρονα ἀλήθεια καὶ γιὰ τὸ μὴ σοφὸ καὶ γιὰ τὸν σοφόν, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο δίνουν τὴ συγκατάθεσίν τους στὴν παράστασιν· βρίσκεται λοιπὸν εἴτε στὸν σοφὸ εἴτε στὸ μὴ σοφόν, στὸν πρῶτον εἶναι γνώση, στὸν δεύτερον εἶναι γνώμη· ἂν εἶναι καὶ στοὺς δύο τὴν ἔχουν ἀπὸ κοινοῦ καὶ τότε δὲν τῆς μένει παρὰ μιὰ κοινὴ ὀνομασία. Ἐνῶ ὁμως εἶναι τὸ ἴδιον πρᾶγμα καὶ στοὺς δύο, πρέπει νὰ διακρίνωμε, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀλήθεια, τὸν σοφόν καὶ τὸ μὴ σοφόν. Μὲ ἄλλα λόγια : καὶ οἱ δύο ἔχουν σκέψεις· στὸ γεγονὸς ἀκριβῶς ὅτι εἶναι σκέψεις βρίσκεται ἡ ἀλήθεια¹². Ἔτσι, τὸ βασικὸ γιὰ τὸν Hegel ἐπιχείρημα τοῦ Ἀρκεσιλάου εἶναι ὅτι ἡ καταληπτικὴ φαντασία τίθεται ἀπὸ τοὺς στωικοὺς ὡς κριτήριον ἀνάμεσα στὴ γνώμη καὶ τὴ γνώση, ἐνῶ εἶναι κοινὴ καὶ στίς δύο.

Στὴ συνέχεια ὁ Hegel θὰ ἀναπτύξῃ τὸ δεύτερον μεγάλο ἐπιχείρημα τοῦ Ἀρκεσιλάου¹³: ἡ συγκατάθεσις εἶναι λόγος. Δὲν μπορῶ νὰ δώσω τὴ συγκατάθεσιν σὲ κάτι τὸ ὑλικόν, ὅπως εἶναι ἡ καταληπτικὴ φαντασία. Ὁ Hegel θὰ ἐπαναλάβῃ ὡς ἐξῆς τὴ σκέψιν τοῦ ἰδρυτῆ τῆς Μέσης Ἀκαδημίας: ἡ σκέψιν, ποὺ εἶναι τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖον, δίνει τὴ συγκατάθεσίν της σὲ κάτι τὸ αἰσθητό, ποὺ εἶναι τελείως ξένο πρὸς τὴ σκέψιν. Μόνον ὁμως ἓνα καθολικὸ ἀξίωμα, δηλαδὴ πάλι μιὰ σκέψιν, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον συγκαταθέσεως, γιὰτὶ μέσα βρίσκεται ἡ σκέψιν ὡς ὑποκειμενικὸ στοιχεῖον. Τὸ ἀξίωμα εἶναι καθαρὴ ἀφαίρεσις. Ὁ Ἀρκεσίλαος θὰ πῇ ἔτσι ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ δώσωμε τὴ συγκατάθεσίν μας σὲ κάτι ποὺ εἶναι ξένο πρὸς τὴ σκέψιν μας· καὶ αὐτὸ ἦταν ἡ μεγάλη διαίσθησις τοῦ Ἀρκεσιλάου¹⁴. Οἱ στωικοὶ πραγματικὰ δὲν ἐξήγησαν τὴν ἔνωσιν τῆς σκέψης καὶ τοῦ πραγμα-

11. Ὁ.π., σ. 340 - 341.

12. Ὁ.π., σ. 342 - 343. Παραθέτομε τὸ σχετικὸ χωρίον ἀπὸ τὸν Σέξτο : ταῦτα δὴ λεγόντων τῶν ἀπὸ τῆς στοᾶς ὁ Ἀρκεσίλαος ἀντικαθίστατο, δεικνὺς ὅτι οὐδὲν ἐστὶ μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ δόξης κριτήριον ἢ κατάληψις, αὕτη γὰρ ἦν φασὶ κατάληψιν καὶ καταληπτικὴν φαντασίαν συγκατάθεσιν, ἥτοι ἐν σοφῷ ἢ ἐν φαύλῳ γίνεται. ἀλλ' ἐάν τε ἐν σοφῷ γένηται, ἐπιστήμη ἐστίν, ἐάν τε ἐν φαύλῳ δόξα, καὶ οὐδὲν ἄλλο παρὰ ταῦτα ἢ μόνον ὄνομα μετείληπται., Πρὸς Μαθημ. VII 153.

13. Πρὸς Μαθημ. VII 154 : εἶπερ τε ἡ κατάληψις καταληπτικῆς φαντασίας συγκατάθεσις ἐστίν, ἀνύπαρκτός ἐστι, πρῶτον μὲν ὅτι ἡ συγκατάθεσις οὐ πρὸς φαντασίαν γίνεται ἀλλὰ πρὸς λόγον (τῶν γὰρ ἀξιωμάτων εἰσὶν αἱ συγκαταθέσεις),...

14. Vorlesungen II, σ. 344-345.

τικού. Δεν μπόρεσαν να δείξουν ακριβώς ότι το υποκειμενικό και το αντικειμενικό στοιχείο, από την ουσία τους, περνούν, μέσα από τη διαφορά τους, το ένα στο άλλο· από την ουσία τους δηλαδή τίθενται ως ένα¹⁵. Το επιχείρημα του Ἀρκεσιλάου της ἀπαραλλαξίας τῶν ἀληθινῶν καὶ ψευδῶν παραστάσεων — πὺν μπορεῖ νὰ κάνη τὸν σοφὸ νὰ ξεγελασθῇ καὶ νὰ συγκατατεθῇ σὲ κάτι τὸ ἐσφαλμένο — ὁδηγεῖ τὸν Hegel καὶ πάλι στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ Ἀρκεσίλαος διαισθάνθηκε βαθιὰ τὴν ἀντίφαση τῶν στωικῶν, πὺν εἰσάγουν μέσα στὴ σκέψη ἓνα στοιχείο ἑτερογενές, ἐνῶ ἡ σκέψη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ σκέψη τοῦ ἑαυτοῦ της. Ἔτσι, στὸ γνωσιοθεωρητικὸ ἐπίπεδο, ὁ Ἀρκεσίλαος ἔφθασε σ' ἓναν ὑψηλὸ βαθμὸ συνειδητοποιήσεως¹⁶, χωρὶς ὅμως νὰ μπορέσῃ νὰ λύσῃ τὴν ἀντίφαση πὺν διεπίστωσε, περιοριζόμενος νὰ θέσῃ ἀπλῶς τὴν ἀνάγκη τοῦ «ἐπέχειν».

Ὅταν ἔρθωμε στὸ πρόβλημα τοῦ πρακτικοῦ κριτηρίου γιὰ τὴ διεξαγωγὴν τοῦ βίου — πὺν εἶναι ἐδῶ τὸ εὖλογο —, βλέπομε τὸν Hegel νὰ κάνη καὶ πάλι τὴν ἴδια παρατήρηση: ὁ Ἀρκεσίλαος δὲν προχώρησε πέρα ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς πεποιθήσεως, πὺν εἶναι, στὸ βάθος, κάτι τὸ ἀπροσδιόριστο. Αὐτὸ πὺν θεμελιώνει εἶναι ἓνα ὄν μέσα στὴ συνείδηση, δὲν εἶναι τὸ ἀπόλυτο ὄν πὺν πίστευαν ὅτι θεμελιώναν οἱ στωικοί.

Μὲ τὸν Καρνεάδη, παρατηρεῖ ὁ Hegel, μετατοπιζόμαστε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀρχῆς στὴν περιοχὴ τῆς συνειδήσεως καὶ στὴν ἀνάλυσή της. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τῆς προσπάθειας τοῦ Καρνεάδη¹⁷. Ἡ σκέψη του βασίζεται στὴ διάκριση ἀνάμεσα σ' ἓνα αντικειμενικὸ στοιχείο στὴ συνείδηση, ἅμεσα προσδιορισμένο, καὶ σ' ἓνα ὑποκειμενικὸ, πὺν θὰ ἦταν ἡ ἐνέργεια τῆς συνειδήσεως, θὰ ἦταν δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο πὺν πάσχει¹⁸. Αὐτὸ ὅμως τὸ στοιχείο, πὺν εἶναι ἐξ ἴσου προσδιορισμένο, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κριτήριον τῆς ἀλήθειας. Πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἓνα τρίτο πρᾶγμα, πέρα ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο πὺν ἐνεργεῖ καὶ τὴ συνείδηση πὺν πάσχει, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ «πάθος»· αὐτὸ τὸ προσδιορισμένο ὄν τῆς συνειδήσεως, πὺν εἶναι συγχρόνως ἐνέργεια καὶ παθητικότητα εἶναι, γιὰ τοὺς στωικοὺς, ἡ «παράστασις». Ἡ ἀνάλυση πὺν θὰ κάνη ὁ Καρνεάδης τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ ἀναφορά του στὸ παράδειγμα τοῦ φωτός, πὺν φωτίζει τὰ ἄλλα ἀντικείμενα, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τὸν ἑαυτό του, δείχνει ἀκριβῶς τὴ συνείδηση πὺν θέτει τὸ

15. Ὁ.π., II, σ. 345.

16. Ὁ.π., II, σ. 346.

17. Ὁ.π., II, σ. 349.

18. *Πρὸς Μαθημ.* VII 167 - 168 : ἡ τοίνυν φαντασία τινὸς φαντασία ἐστίν, οἷον τοῦ τε ἀφ' οὗ γίνεται καὶ τοῦ ἐν ᾧ γίνεται, καὶ ἀφ' οὗ μὲν γίνεται ὥς τοῦ ἐκτὸς ὑποκειμένου αἰσθητοῦ, τοῦ ἐν ᾧ δὲ γίνεται καθάπερ ἀνθρώπου. τοιαύτη δὲ οὐσα δύο ἂν ἔχοι σχέσεις, μίαν μὲν ὥς πρὸς τὸ φανταστόν, δευτέραν δὲ ὥς πρὸς τὸν φαντασιούμενον.

ἀντικείμενο καὶ ποὺ ἐκδηλώνεται καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια στὸν ἑαυτὸ της. Σ' αὐτὸ ἔμεινε ὁ Καρνεάδης¹⁹ καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἔμεινε καὶ ἡ σύγχρονη φιλοσοφικὴ σκέψη. Ἡ ἐποπτεία ὅμως, ἡ ἀντικειμενικὴ δηλαδὴ ἐπιστήμη, παραμένει στὴ στιγμή ποὺ ἔχομε συνείδηση τοῦ «ἄλλου»· αὐτὸ τὸ περιεχόμενο εἶναι κάτι τὸ καθολικό²⁰. Ἔτσι μπορεῖ τώρα νὰ τονίσῃ ὁ Hegel τὰ δύο χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἀκαδημαϊκῆς σκέψης: τὴ διάκριση τοῦ ὄντος καὶ τῆς σκέψης καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράσταση εἶναι ἔνωση αὐτῶν τῶν δύο. Δὲν ἔχομε ὥστόσο ἀκόμη τὴν «ἐνότητα καθ' αὐτὴν καὶ δι' αὐτήν»²¹. Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει συνεπῶς τὸ πνεῦμα τῆς Νέας Ἀκαδημίας εἶναι τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο τῆς ἀληθοφάνειας (das Fürwahrhalten)²². Τοῦτο σημαίνει — καὶ θέλει νὰ τὸ τονίσῃ αὐτὸ ἰδιαίτερα ὁ Hegel — ὅτι στὴ νεοακαδημαϊκῇ σκέψει, ἡ σχέση ἀλήθεια-συνείδηση ἐκφράζεται ἀκόμη μὲ τρόπο ὑπολανθάνοντα, δὲν ἔχομε φθάσει στὴ στιγμή ὅπου ἡ σχέση αὐτὴ θὰ ἐμφανισθῇ ἐκδηλα, ὅταν δηλαδὴ θὰ ἔχῃ αὐτοσυνειδητοποιήσει τὴν ἀναίρεσή της καὶ θὰ τὴν ἔχῃ ὑπερβῇ.

19. Δὲν θεωροῦμε σκόπιμο νὰ παρουσιάσωμε ἐδῶ ἀναλυτικὰ τὴ θεωρία τῆς πιθανῆς, ἀπερίσπαστης καὶ διεξωδευμένης παραστάσεως στὸν Καρνεάδη. Παραπέμπομε ἀπλῶς στὸν Σέξτο, *Πρὸς Μαθημ.* VII 159-190. Γιά περισσότερα βλ. Τ. Πεντζοπούλου - Βαλαλά, *Ἡ ἔννοια τῆς ἐνάργειας στοὺς ἀρχαίους σκεπτικούς*, Θεσσαλονίκη 1975, κεφ. β' Ἡ λογικὴ ἐνάργεια, σ. 117ἐπ.

20. *Vorlesungen* II, σ. 352.

21. Ὁ.π., II, σ. 353.

22. Ἡ ἀληθοφάνεια ἐκφράζει, στὴν ἐγελιανὴ ὁρολογία, μιὰ σχέση τῆς ἀλήθειας μὲ τὴ συνείδηση· ἡ ἀλήθεια ἐδῶ δὲν ἐκφράζει τὸ ὄν ὡς ὄν, τὸ καθ' αὐτὸ ἐνέχει τὴ στιγμή τῆς συνειδήσεως, δὲν ὑπάρχει χωρὶς αὐτήν: «Τὸ καθ' αὐτὸ (an sich) ἔχει μιὰ οὐσιώδη σχέση μὲ τὴ συνείδηση· ἡ συνείδηση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀκόμη ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀλήθεια, δὲν ἔχει ἀκόμη τεθῇ σὰν κάτι ποὺ εἶναι καθ' αὐτὸ καὶ δι' αὐτὸ (an und für sich). Ἡ στιγμή τοῦ «δι' αὐτὸ» εἶναι συνείδηση· τὸ «καθ' αὐτὸ» βρίσκεται ἀκόμη στὸ πίσω πεδίο τῆς συνειδήσεως, τὴν περιτριγυρίζει, ἀλλὰ ταυτόχρονα τὸ «δι' αὐτὸ» εἰσέρχεται τὸ ἴδιο ὡς οὐσιώδης στιγμή στὴ συνείδηση σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ «καθ' αὐτὸ» (*Vorlesungen* II, σ. 357). Ὑπενθυμίζομε ὅτι ὁ ἐγελιανὸς ὅρος «καθ' αὐτὸ» σημαίνει αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀκόμη ἔμμεσο (implizite)· ἀντίθετα, τὸ «δι' αὐτὸ» δηλώνει τὸ ἐκδηλο (explizite). Βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἐγελιανῆς Λογικῆς εἶναι ὅτι οἱ ἀνώτερες κατηγορίες περικλείουν τὶς κατώτερες καὶ ἀντίστροφα οἱ κατώτερες τὶς ἀνώτερες, ὅχι ὅμως μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Οἱ κατώτερες ἐνέχουν τὶς ἀνώτερες, ἐνῶ οἱ ἀνώτερες περιέχουν τὶς κατώτερες ἐκδηλα. Τὴν ἀρχὴ τούτῃ ἐξηγεῖ μὲ μεγάλη σαφήνεια ὁ W. T. Stace: «Ὁ πρῶτος ὅρος σὲ μιὰ τριάδα ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν Hegel «καθ' αὐτὸ» δηλαδὴ ἔμμεσο. Ὁ τρίτος ὅρος εἶναι «καθ' αὐτὸ καὶ δι' αὐτὸ» δηλαδὴ ἐκδηλο. Ὁ πρῶτος ὅρος εἶναι ἔμμεσα ἢ ἐν δυνάμει ὁμοῖος μὲ τὸν τρίτο, ἀκριβῶς ὅπως τὸ βελανίδι εἶναι ἔμμεσα ἢ βελανιδιά. Γιατὶ ὁ τρίτος ὅρος βγαίνει ἀπὸ τὸν πρῶτο στὴ διαλεκτικὴ διαδικασία. Τὸ ὄν ἐνέχει τὸ γίνεσθαι. Γιατὶ, ὅταν περνοῦμε ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, τίποτε δὲν προστίθεται ἀπὸ ἕξω» (*The Philosophy of Hegel*, Dover Public. 1955, σ. 108). Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ ὅροι ἔμμεσο καὶ ἄμεσο στὸν Hegel δηλώνουν στὸ βάθος τοὺς ἀριστοτελικοὺς ὅρους *δυνάμει* καὶ *ἐνεργείᾳ* (ὁ.π., σ. 26).

Μὲ τὸν ἀρχαῖο λοιπὸν σκεπτικισμό ἔχομε τὴν ἐκμηδένιση τοῦ ὄντος καὶ τῆς γνώσης τοῦ ὄντος. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἔχει ἐκμηδενισθῇ κάθε προσδιορισμένο (Bestimmtes) ὄν, κάθε ὄν δηλαδή πού, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ καθαρὸ εἶναι πὺ εἶναι ἀδιαφοροποίητο, ἔχει δεχθῇ ἓναν προσδιορισμό. Τὸ ἀποτέλεσμα συνεπῶς τοῦ σκεπτικισμοῦ εἶναι ἡ ἄρνηση. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς φανερώνεται ἡ ἀκατανίκητη δύναμη τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν σκεπτικῶν —δύναμη ὅμως καθαρὰ τοῦ ὑποκειμενικοῦ—, πὺ ὡστόσο καθορίζει, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ τὰ ὅριά του. Ἄν ὅμως ὁ σκεπτικισμὸς κλονίζει τὸ δογματισμό, ἀφήνει ἐν τούτοις τελείως ἀνέγγιχτη τὴ θετικὴ φιλοσοφία, τὴ σφαῖρα δηλαδή τοῦ Λόγου. Ἡ ἀδυναμία τοῦ σκεπτικισμοῦ φαίνεται κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀνυψωθῇ στὴ βεβαιότητα τοῦ καθολικοῦ, παραμένει στὴν αὐτοσυνείδηση τοῦ μοναδικοῦ. Ὁ σκεπτικισμὸς, ὅπως ἐμφανίσθηκε, δὲν ἔφθασε τὴ μορφή τοῦ «στοχαστικοῦ σκεπτικισμοῦ» (denkender Skeptizismus), πὺ ἐνέχεται μέσα στὴ φιλοσοφία ὡς ἄρνηση τοῦ σκεπτικισμοῦ²³.

Βλέπομε ἐδῶ καθαρὰ νὰ διαγράφεται τὸ ἐγελιανὸ λογικὸ σχῆμα. Μὲ λόγια ἀπλᾶ: ὁ σκεπτικισμὸς, πὺ εἶναι ἡ ἀντίθεση, ἀποτελεῖ τὴν ἄρνηση· θεμελιώνεται στὴν ἀρχὴ τῆς διάνοιας (Verstand), δὲν ἀνυψώνεται στὸ Λόγο (Vernunft). Δὲν συνέλαβαν λοιπὸν οἱ ἀρχαῖοι σκεπτικοὶ ὅτι αὐτὴ ἡ ἄρνηση ἔχει μέσα της τὴ θετικὴ πλευρά, τὴν ἄρνηση τῆς ἀρνήσεως, πὺ εἶναι ἓνα περιεχόμενο συγκεκριμένο, πὺ εἶναι δηλαδή ἡ ἀπόλυτη ἀρνητικότητα στὸ μέτρο πὺ ἀναφέρεται στὸν ἑαυτὸ της²⁴.

23. Γράφει συγκεκριμένα ὁ Hegel: «Ἡ σχέση τοῦ σκεπτικισμοῦ μὲ τὴ φιλοσοφία εἶναι συγκεκριμένα τούτη, ὅτι δηλαδή ὁ σκεπτικισμὸς εἶναι ἡ διαλεκτικὴ κάθε προσδιορισμένου (alles Bestimmten). Σὲ ὅλες μας τὶς παραστάσεις τοῦ ἀληθινοῦ τὸ πεπερασμένο εἶναι προφανές, ἀφοῦ αὐτὲς κρύβουν μέσα τους μιὰν ἄρνηση καὶ κατὰ συνέπεια μιὰν ἀντίφαση. Καὶ τὸ κοινὸ καθολικὸ, τὸ κοινὸ ἄπειρο (Unendliches) δὲν ἔχουν ἐπάνω τους καμιάν ὑπεροχή· γιατί τὸ καθολικὸ πὺ τίθεται ἀντιμέτωπο μὲ τὸ εἰδικό, τὸ ἀπροσδιόριστο πὺ ἀντιτάσσεται στὸ προσδιορισμένο, τὸ ἄπειρο πὺ ἀντιπαραβάλλεται μὲ τὸ πεπερασμένο, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πεπερασμένο, εἶναι μόνο ἡ μία πλευρὰ καὶ ὡς τέτοια εἶναι κάτι τὸ προσδιορισμένο» (Vorlesungen II, σ. 359-360).—Τὴ θεμελιώδη τούτη ιδέα ὅτι ὁ σκεπτικισμὸς εἶναι μιὰ διαλεκτικὴ στιγμή θὰ τὴν ἐκφράσῃ καθαρὰ στὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Ἐπιστημῶν» Α', Ἡ Ἐπιστὴμὴ τῆς Λογικῆς: «Ἡ διαλεκτικὴ στιγμή εἶναι ἡ ἴδια ἡ αὐτοαναίρεση καὶ τὸ ξεπέραςμα (das eigene Sichaufheben) τέτοιων πεπερασμένων προσδιορισμῶν καὶ τὸ πέραςμά τους στὰ ἀντίθετά τους. Τὸ διαλεκτικὸ, ὅταν διακριθῇ αὐτὸ τὸ ἴδιο ἀπὸ τὴ διάνοια, ἀποτελεῖ —ἰδιαίτερα ὅταν τοῦτο δείχνεται σὲ ἐπιστημονικὲς ἔννοιες— τὸ σκεπτικισμό· αὐτὸς περιέχει τὴν ἀπλὴ ἄρνηση ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ διαλεκτικοῦ» (ὁ.π., Suhrkamp, τ. 8, § 81, σ. 172).

24. «Ἔτσι ὁ σκεπτικισμὸς στρέφεται ἐναντίον τῆς σκέψης τῆς διάνοιας πὺ δέχεται τὶς προσδιορισμένες διαφορὲς ὡς ὕστατες, ὡς ὄντα. Ἡ λογικὴ ἔννοια εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ διαλεκτικὴ· γιατί, ἡ ἀληθινὴ γνώση τῆς Ἰδέας εἶναι τούτη ἡ ἀρνητικότητα,

Ἐχοντας ἔτσι διαγράψει ἀφηρημένα τὴ σχέση τοῦ σκεπτικισμοῦ μὲ τὴ φιλοσοφία, ὁ Hegel θὰ καταπιαστῇ συστηματικὰ μὲ τὴ σκεπτικὴ φιλοσοφία ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Σέξτος, γιὰ νὰ τονίσῃ ὅτι ὁ σκεπτικισμὸς δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν μιὰ θεωρία τῆς ἀμφιβολίας. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ μεταφράζωμε τὴ λέξη «Σκέψη» ὡς συνώνυμη μιᾶς θεωρίας τῆς ἀμφιβολίας. Ὁ σκεπτικισμὸς δὲν εἶναι ἀμφιβολία²⁵. Ἡ ἀμφιβολία εἶναι ταραχή, εἶναι διχασμὸς τοῦ πνεύματος. Ὁ σκεπτικὸς φιλόσοφος ζῇ στὴν ἀταραξία, παραμένει στὴν ἀρρεψία. Πρέπει νὰ μὴν κλίνει πρὸς τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη ἄποψη. Ἡ ἀρχὴ τῶν σκεπτικῶν συνίσταται στὸ νὰ δείξουν ὅτι κάθε πρᾶγμα, αἰσθητὸ ἢ νοητό, ἔχει μέσα του τὸ ἀντίθετό του. Ἐτσι δὲν δέχονται τὴν ἀλήθεια οὔτε τῶν φαινομένων (μὲ τὴ σημασία τῶν αἰσθητῶν) οὔτε τῶν νοουμένων, γιὰτὶ κάθε φορὰ ἔχομε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπικαλεσθοῦμε τὸ ἀντίθετο ὄν. Χρησιμοποιοῦν ἔτσι ἕναν ἄμεσο τρόπο, χωρὶς νὰ ἀνατρέξουν στὴν *ἐννοια* (Begriff).

ἡ ὁποία εἶναι μὲ ὅμοιο τρόπο ἐσωτερικὴ στὸ σκεπτικισμό. Καὶ ἡ διαφορὰ ἔγκειται μόνο στὸ ὅτι οἱ σκεπτικοὶ παραμένουν στὸ ἀποτέλεσμα ὡς κάτι τὸ ἀρνητικό: αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο περικλείνει μιὰν ἀντίφαση, ἐπομένως αὐτοαναιρεῖται, ἐπομένως δὲν εἶναι τίποτε. Αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι συνεπῶς τὸ ἀρνητικό· τὸ ἀρνητικὸ ὅμως τοῦτο τὸ ἴδιο εἶναι πάλι ἕνας μονόπλευρος προσδιορισμὸς ἐναντίον τοῦ θετικοῦ· μὲ ἄλλα λόγια, ὁ σκεπτικισμὸς συμπεριφέρεται μόνο ὡς διάνοια. Παραγνωρίζει τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ ἄρνηση εἶναι ἀκριβῶς καταφατικὴ, ὅτι ἔχει μέσα της ἕνα προσδιορισμένο περιεχόμενο· γιὰτὶ εἶναι ἄρνηση τῆς ἀρνήσεως· εἶναι, πὶὺ συγκεκριμένα, ἡ ἄπειρη κατάφαση, ἡ ἀρνητικότητά ποὺ ἀναφέρεται ἢ ἴδια στὸν ἑαυτὸ της. Τούτῃ εἶναι, μὲ τρόπο πολὺ ἀφηρημένο, ἡ σχέση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὸ σκεπτικισμό» (*Vorlesungen* II, σ. 360).

25. *Vorlesungen* II, σ. 371. Δὲν μπορούμε νὰ μὴν ἐπιστημάνωμε μὲ πόση ὀξύτητα ὁ Hegel τόνισε τὴν ιδέα ὅτι ὁ σκεπτικισμὸς δὲν εἶναι μιὰ θεωρία τῆς ἀμφιβολίας, ὅπως καταχρηστικὰ ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ ἐρμηνεύεται ἡ ἀρχαία Σκέψη. Ὁ σκεπτικὸς δὲν ἀμφιβάλλει, ἀφοῦ ἤδη ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοσθένειας τῶν λόγων δείχνει ὅτι ὁ σκεπτικὸς κρίνει τὴν ἰσχὺ τῶν ἀντιλογικῶν λόγων. Ἡ «ἐποχή» τῶν σκεπτικῶν δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀμφιβολίας, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα μιᾶς κριτικῆς δυνάμεως, ποὺ ὁ σκεπτικὸς φιλόσοφος ἀσκεῖ αὐτόματα. Αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ τρόποι τῆς ἐποχῆς εἶναι, στὸ βάθος, νοητοὶ τρόποι, παρὰ τὴν ἐμπειρικὴ τους προέλευση. — Στὴν «Ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς» ὁ Hegel θὰ γράψῃ ἀκριβῶς ὅτι οἱ σκεπτικοὶ δὲν ἀμφιβάλλουν, ἀφοῦ εἶναι βέβαιοι γιὰ τὴν παντελεῖ ἄρνηση: «Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ σκεπτικισμὸς ἀπλῶς μιὰ θεωρία τῆς ἀμφιβολίας· εἶναι, πολὺ περισσότερο, ἀπόλυτα βέβαιος γιὰ τὸ ἀντικείμενό του (*seine Sache*), δηλ. γιὰ τὸ μηδενισμό κάθε πεπερασμένου. Αὐτὸς ποὺ ἀμφιβάλλει παραμένει ἀκόμη μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἀμφιβολία του θὰ μπορούσε νὰ ἀναιρεθῇ, καὶ ὅτι τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο προσδιορισμένο, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἀμφιταλαντεύεται, θὰ φανερωθῇ ὡς κάτι σταθερὸ καὶ ἀληθινό. Ἀντίθετα, ὁ σκεπτικισμὸς στὴν κυριολεξία (*der eigentliche Skeptizismus*) ἐκφράζει τὴν πλήρη ἀπόγνωση ἀπέναντι σὲ κάθε σταθερὸ δεδομένο τῆς διάνοιας, καὶ τὸ συναίσθημα ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ αὐτὸ εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς ἀταραξίας καὶ τῆς αὐτοστηρίξεως (*Insichberuhen*). Τοῦτος εἶναι ὁ ὑψηλός, ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμὸς, ὅπως τὸν παρουσιάζει συγκεκριμένα ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς καὶ ὅπως ἀναπτύχθηκε, ὡς συμπλήρωμα στὰ δογματικὰ συστήματα τῶν στωικῶν καὶ τῶν ἐπικουρείων, στὴ μεταγε-

καὶ σ' αὐτὸ ὁ σκεπτικισμὸς αὐτοπεριορίσθηκε στὴν ἀπλῆ, ὅπως εἶπαμε, ἄρνηση.

Οἱ τρόποι τῆς ἐποχῆς — ποὺ ὁ Hegel ἀναλύει διεξοδικὰ—φανερώουν τὴν ἔλλειψη ἀφαιρέσεως, εἶναι καθαρὰ ἐμπειρικοὶ καὶ σκοπεύουν ἄμεσα τὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας. Ὁ δεύτερος τρόπος, ποὺ ἀναφέρεται στὶς διαφορὰς τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, ἐπικρίνεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Hegel²⁶. Ἡ πολλαπλότητα τῶν ἀπόψεων, ποὺ ὀδηγεῖ σὲ διαφωνία τῶν φιλοσόφων, δὲν ξεπερνᾷ τὴν ἀμεσότητα. Δὲν μποροῦμε συνεπῶς νὰ στηριχθοῦμε σ' αὐτὴν γιὰ ν' ἀπορρίψουμε τὴν ἀλήθεια. Ἄν τὸ κάνουμε, σημαίνει ὅτι ἀγνοοῦμε τί εἶναι φιλοσοφία. Ἄν μείνουμε βέβαια στὴν ἀπλῆ λέξη «εἶναι», τότε μποροῦμε νὰ τῆς ἀντιτάξωμε ἓνα ἄλλο «εἶναι». Ἡ ἀλήθεια ὁμως δὲν βρίσκεται στὸ «εἶναι», ἀλλὰ στὴν κίνηση. Ἔτσι, τελικά, ἡ κριτικὴ τοῦ Hegel στοὺς δέκα τρόπους εἶναι αὐστηρή: δείχνουν, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, ἀπλῶς τὸ «εἶναι» καὶ τὸ «ὄν - ἄλλο». Δὲν φανερώουν τὴν ἐνυπάρχουσα ἀντίφαση, δηλαδή τὴν ἐννοιά του ὅσον ἀφορᾷ τὴ μορφή· ὁ Σέξτος ἀντιτάσσει τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό. Μέσα στὸ γενικὸ οἱ τρόποι θὰ δείξουν τὸ μὴ-γενικὸ χωρὶς νὰ προχωρήσουν περισσότερο.

Εὐμενέστερη σὲ σύγκριση μὲ τὴν προηγούμενη ἐμφανίζεται ἡ κρίση τοῦ Hegel γιὰ τὸν Ἀγρίππα καὶ τοὺς μαθητὲς του, ποὺ διατυπώνουν τοὺς πέντε τρόπους τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας θὰ περάσωμε στὴν περιοχὴ τῆς στοχαστικῆς σκέψης²⁷. Γιὰ τὸν πρῶτο, τῆς διαφωνίας τῶν φιλοσόφων, ξαναβρίσκομε ἐδῶ τὴ γνωστὴ ἐγελιανὴ κριτικὴ: οἱ δια-

νέστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ». *Enzykl. der philos. Wissenschaften*, Suhrkamp, τ. 8, § 81, συμπλ. 2, σ. 175 ἐπ. (Πρβλ. καὶ *Verhältnis des Skeptizismus zur Philosophie*, τ. 2, σ. 224, ὅπου ὁ Hegel γράφει ὅτι ὁ ὅρος «ἀμφιβολία», ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸ σκεπτικισμό, εἶναι λανθασμένος καὶ ἀταίριαστος).

26. Ὁ Hegel χαρακτηρίζει τὸ δεύτερο τρόπο τῆς «ἐποχῆς», ποὺ ἀναφέρεται στὶς διαφορὰς μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, ὡς μιὰ «πενιχρὴ κατηγορία τῆς πολλαπλότητας» (*kahle Kategorie der Verschiedenheit*). Εἶναι μιὰ κατηγορία τῆς ἀμεσότητας, ὅπου ἡ πολλαπλότητα (*Verschiedenheit*) δηλώνει μιὰ σχέση τῆς ὁποίας οἱ ὅροι εἶναι ἀνεξάρτητοι ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, εἶναι δηλ. ἀδιάφοροι, χωρὶς νὰ ὑπάρχει μεταξύ τους ἰδιάζουσα σχέση ἀντιθέσεως. Βλ. σχετικὰ Stace, *The Philosophy of Hegel*, σ. 185. Θὰ ἐπανέλθωμε στὴ φιλοσοφικὴ σημασία τῆς διαφορᾶς, ὅταν θὰ ἐξετάσωμε τοὺς πέντε τρόπους τοῦ Ἀγρίππα.

27. «Οἱ ἄλλοι πέντε σκεπτικοὶ τρόποι, γράφει ὁ Hegel, ἔχουν ἓνα χαρακτήρα τελείως διάφορο· ἀνήκουν περισσότερο στὴ στοχαστικὴ σκέψη (*denkende Reflexion*) καὶ περιέχουν τὴ διαλεκτικὴ, ποὺ ἐνέχει μέσα της ἡ προσδιορισμένη ἐννοια. Φαίνονται καλύτεροι καὶ ἔχουν ἐμφανῶς μιὰ μεταγενέστερη προέλευση· βλέπομε ἀμέσως ὅτι χαρακτηρίζουν μιὰ τελείως νέα ἄποψη καὶ διαμόρφωση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Ἀντιτάσσονται κυρίως στὶς μορφὰς τῆς σκέψης καὶ τοὺς προσδιορισμοὺς (*Bestimmtheiten*) τῆς ἐννοιας» (*Vorlesungen II*, σ. 386).

φορὲς στὶς ἀπόψεις τῶν φιλοσόφων—ἐπιχείρημα ποὺ ἐκτιμᾶται ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς σκεπτικούς—δὲν θεμελιώνουν τὴν ἀδυναμία τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι, ὅπως καὶ ὅσοι προβάλλουν τὸ ἐπιχείρημα τῆς διαφωνίας, δὲν συνέλαβαν ὅτι ἡ ἰδέα τῆς φιλοσοφίας εἶναι μία.

Γιὰ τὸν Hegel ἡ πολλαπλότητα ἐνυπάρχει μέσα στὴν ὁλότητα. Ἔτσι ἡ πολλαπλότητα τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ὄχι μόνο δὲν θρυμματίζει καὶ ἀποδυναμώνει τὴν φιλοσοφία, ἀλλὰ ἀντίθετα φανερώνει τὴν ὁλότητα τῆς φιλοσοφίας, ἀφοῦ κάθε φιλοσοφικὸ σύστημα εἶναι πάντοτε φιλοσοφία. «Ἡ πραγματικὴ πολλαπλότητα δὲν εἶναι οὐσιαστικὴ, εἶναι ἡ πολλαπλότητα τῶν διαφορῶν βαθμίδων τῆς ἐξελίξεως. Ἡ πολλαπλότητα μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἐνέχη τὸ μονόπλευρο, ὅπως οἱ στωικοί, ὁ Ἐπίκουρος, ἡ Σκέψη· καὶ τότε ἡ ὁλότητα μονάχα εἶναι τὸ ἀληθινόν. Κάθε φιλοσοφία εἶναι ἐξ ἄλλου φιλοσοφία. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὰ φροῦτα καὶ τὰ κεράσια» (*Vorlesungen* II, 387).

Γιὰ νὰ καταλάβωμε τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Hegel ἀντιμετωπίζει τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ἀγρίππα γιὰ τὴ διαφωνία τῶν φιλοσόφων, θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμε τὴν κριτικὴ του στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς ἀντιλήψεώς του γιὰ τὶς διαφορὲς τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων. Στὴν Εἰσαγωγὴ στὶς «Διαλέξεις στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας» (*Vorlesungen* I, σ. 37) ἐξηγεῖ ὅτι ἡ διαφορά δὲν ἐκφράζει μιὰν ἀφηρημένη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια καὶ τὸ σφάλμα. Ἡ φιλοσοφία αὐτὴ καθ' αὐτὴν εἶναι μία καὶ ἡ πολλαπλότητα τῶν φιλοσοφιῶν —ποὺ ὁδηγεῖ στὶς διαφωνίες τῶν φιλοσόφων— εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐπιστήμης τῆς φιλοσοφίας.

Ἀναλύοντας τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμὸ πρὸ συγκεκριμένα ὁ Hegel θὰ πῇ, ὅτι οἱ θεωρίες τῶν ἀνθρώπων ποὺ φιλοσόφησαν μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀποτελοῦν προτάσεις ποὺ ἀντικρούονται μεταξύ τους, ἀλλὰ ποὺ ἐκφράζουν ὅπωςδῆποτε τὴν ἀμεσότητα (βλ. *Vorlesungen* II, 379-380). Ἔτσι, καὶ τὸ ἰσχυρότερο ἐπιχείρημα τῶν σκεπτικῶν ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸν Hegel, ἀφοῦ δὲν βλέπει στὶς διαφωνίες τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ μονόπλευρο ποὺ εἶναι ἄμεσο. Τὴν ἔννοια τοῦ μονόπλευρου (*Einseitigkeit*) πρέπει νὰ τὴν καταλάβωμε σὲ σχέση μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὁλότητας (*Totalität*). Ἐνῶ στὴ δογματικὴ μεταφυσικὴ τῆς διάνοιας συνηθίζουν νὰ ἀντιπαραβάλλουν τὸ μονόπλευρο μὲ τὸ ὅλο, σὰν νὰ ἦταν κάτι τὸ σταθερὰ ἀντίθετό του, στὸν ἰδεαλισμὸ τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας ἰσχύει ἡ ἔννοια τῆς ὁλότητας, ποὺ περικλείει τὸ μονόπλευρο τῶν ἀφηρημένων προσδιορισμῶν τῆς διάνοιας (βλ. *Enzykl. der philos. Wissenschaften* I, Suhrkamp, τ. 8, § 32, σ. 98 ἐπ.).

Ὁ εἰς ἄπειρον ἐκβάλλον τρόπος, ἀντίθετα, στρέφεται ἐναντίον τῆς διάνοιας· στρέφεται ἐναντίον κάθε συλλογισμοῦ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι τελείως ἔγκυρος. Ὁ Hegel, ποὺ θὰ ἀναφέρῃ—ἀναλύοντας τὴ σημασία τους —καὶ τοὺς ὑπόλοιπους τρόπους τῶν νεωτέρων σκεπτικῶν, θὰ κἀνὴ μιὰ διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ παραδείγματος ποὺ δίνει ὁ Σέξτος²⁸, ἐφαρμόζοντας ἐπάνω του τὶς ἐγελιανὲς κατηγορίες, δηλαδὴ τὸ ὄν τῶν αἰσθήσεων (φαινόμενο) καὶ τὸ ὄν τῆς διάνοιας (νοούμενο), ποὺ εἶναι τὸ καθένα ἓνα προσδιορισμένο ὄν. Τὸ παράδειγμα τοῦ Σέξτου θὰ τὸ ἐξηγήσῃ ὡς ἑξῆς: κάθε πρόταση

28. *Πυρρ.* Ὑποτ. II 169-173.

φιλοσοφική —εἴτε ἀφορᾷ τὸ αἰσθητὸ εἴτε τὸ νοητὸ— ἔχει ἀνάγκη «καθ' αὐτὴν καὶ δι' αὐτὴν» (an und für sich) ἀπὸ μιᾶν ἄλλη πρόταση, ποὺ θὰ τὴν ἀναιρέσει ξεπερνώντας τὴν ἢ θὰ τὴν θεμελιώσει. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἄλλη πρόταση, γιὰ νὰ εἶναι τὸ θεμέλιο, πάνω στὸ ὁποῖο θὰ στηριχθῇ ἡ πρώτη, πρέπει νὰ εἶναι ὁμοιογενής. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι πρόταση, ἔχομε μέσα σ' αὐτὴ δυὸ διαφορετικὲς στιγμὲς ποὺ ἐκφράζουν μιὰ πολλαπλότητα. Ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὲς στιγμὲς πρέπει νὰ ἀναιρεθῇ καὶ νὰ ξεπερασθῇ. Βρισκόμαστε ἔτσι μπροστὰ σὲ μιᾶν αἰτιοκρατικὴν σχέση. Θεμελιώνομε τὴν πρώτη πρόταση (ἀποτέλεσμα) σὲ μιὰ δευτέρη (αἰτία), ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶναι στὸ βάθος αἰτία ἀλλὰ εἶναι ἡ ἴδια ἀποτέλεσμα. Κάθε φορὰ λοιπὸν τὸ ἀποτέλεσμα ἐμφανίζεται ὡς συνέπεια μιᾶς αἰτίας, ποὺ εἶναι ἡ ἴδια ἀποτέλεσμα, καὶ αὐτὴ ἡ ἀκολουθία ὁδηγεῖ στὸ ἄπειρο.

Οἱ σκεπτικοὶ συνέλαβαν πόσο λίγο ἱκανοποιεῖ μιὰ τέτοια διαδικασία²⁹. Τὸ νὰ ἐγκαταλείψωμε ὅμως τὸ ἔδαφος τῆς ὁμοιογένειας ἀνάμεσα στὸ θεμελιωμένο καὶ τὴ θεμελίωση καὶ νὰ θέσωμε τὴν ἑτερογένειά τους —θέτοντας τὸ νοητὸ θεμέλιο τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἀντίστροφα— καὶ αὐτὸ πάλι δὲν λύνει τὸ πρόβλημα, γιατί θὰ σταματοῦσε ἡ πρόοδος στὸ ἄπειρο καὶ θὰ πέφταμε σ' ἓναν κύκλο. Πραγματικὰ ὁ κίνδυνος ἐδῶ εἶναι ὅτι δὲν θὰ ἀποφεύγαμε τὸ διάλληλο τρόπο, γιατί αὐτὸ ποὺ θεμελιώνει θὰ ἦταν ταυτόχρονα τὸ ἴδιο κάτι τὸ θεμελιωμένο. Θὰ εἶχαμε δηλαδὴ τὸ «καθ' αὐτό», ποὺ θὰ παρέμενε ἓνα. Μιὰ τέτοια θεμελίωση ὅμως δὲν εἶναι θεμελίωση³⁰. Ἡ ὑπόθεση, αὐθαίρετη καὶ ἀνεξέλεγκτη, ἐρχεται νὰ βοηθήσῃ τοὺς δογματικούς. Ἐδῶ ὅμως ἔχομε ἓνα διάλογο ποὺ, ὅπως πολὺ ὀρθὰ ἀντιλήφθηκαν οἱ σκεπτικοί, δὲν καταλήγει. Ὅταν λέμε ὅτι σὲ κάθε ὑπόθεση μποροῦμε νὰ ἀντιτάξωμε τὴν ἀντίθετή της—ἐξ ἴσου ἔγκυρη—, ἔχομε τὸ διάλογο ἀνάμεσα στὸν ἰδεαλισμὸ καὶ τὸ ρεαλισμὸ. Ὁ πρῶτος λέγει: τὸ ἀπόλυτο εἶναι τὸ ἐγώ. Ὁ δεῦτερος λέγει: τὸ ἀπόλυτο εἶναι τὸ ὄν. Ὁ πρῶτος λέγει: ἡ ἄμεση βεβαιότητα εἶναι ὅτι εἶμαι γιὰ τὸν ἑαυτό μου ἓνα ἀπόλυτο. Ὁ δεῦτερος λέγει: ἡ βεβαιότητα εἶναι ὅτι τὰ πράγματα ὑπάρχουν. Κανεὶς τους δὲν μπορεῖ, παρατηροῦν οἱ σκεπτικοί, νὰ βγῇ ἔξω ἀπὸ τὴ θέση αὐτή³¹. Τούτη εἶναι ἡ σημασία τοῦ τρόπου τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ἀγρίππα, ποὺ δείχνει καὶ πάλι φανερά τὴν ἀδυναμία τοῦ δογματισμοῦ. Αὐτὸς ὁ δογματισμός, ποὺ ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ μιᾶν ἄμεση γνώση ποὺ χαρακτηρίζει καθεμιὰ ἀπὸ δυὸ ἀντιθετικὲς προτάσεις—ὅπως ὅταν λέμε π.χ. ὅτι βρίσκω μέσα μου ὅτι ὑπάρχει Θεὸς

29. *Vorlesungen* II, σ. 390.

30. Ὁ.π., σ. 391 : «Δὲν ἔχομε ὥστόσο οὔτε ἐδῶ μιὰ πραγματικὴ θεμελίωση· κάθε ὁρος ὑπάρχει μόνο μέσα ἀπὸ τὸν ἄλλον, κανένας δὲν εἶναι «καθ' αὐτό καὶ δι' αὐτό»· εἶναι «καθ' αὐτό» γιὰ τὸν ἄλλο. Τοῦτο ὅμως αὐτοαναιρεῖται καὶ ξεπερνιέται».

31. *Vorlesungen* II, σ. 391.

εἴτε ὅτι δὲν ὑπάρχει Θεός—, δὲν ὀδηγεῖ πουθενά³². Καὶ θὰ βρῇ ἐδῶ τὴν εὐκαιρία ὁ Hegel νὰ ἐπικρίνη τὴ σύγχρονη φιλοσοφία, ποὺ ἔχει ἐγκλωβισθῇ στὴ σφαῖρα τῆς ἄμεσης γνώσης³³.

Γιὰ τοὺς σκεπτικούς ὁ δογματισμὸς αὐτὸς ἐκφράζει ἓνα ἀπόλυτο σὰν κάτι τὸ προσδιορισμένο. Ἐκεῖνο λοιπὸν ποὺ κάνει τὸ δογματισμὸ εἶναι ὅτι οἱ δογματικοὶ φιλόσοφοι ἀποφαίνονται γιὰ κάτι καὶ τὸ κάτι αὐτὸ τὸ θέτουν σὰν ἓνα «καθ' αὐτό», ποὺ εἶναι προσδιορισμένο, ὅπως π.χ. τὸ ἐγὼ ἢ τὸ ὄν, ἢ σκέψη ἢ τὸ αἰσθητό. Μ' αὐτὸν τὸ δογματισμὸ ὁ Hegel θὰ παρομοιάσῃ τὸν κριτικισμὸ, ποὺ εἶναι γι' αὐτὸν ὁ «χειρότερος δογματισμὸς», γιατί, ἀφοῦ θέτει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἡ ἀπόλυτη γνώση καὶ ὅτι τὸ ἐγὼ—ὡς ἐνότητα τῆς αὐτοσυνειδήσεως—τίθεται ἀντιμέτωπο στὸ ὄν, θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἓνα «ἀπόλυτο» καὶ ὅτι τὰ δυὸ δὲν συναντιοῦνται³⁴. Ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸν τρόπο σκέψεως οἱ σκεπτικοὶ παρουσιάζουν ἀκαταμάχητα ὄπλα. Καὶ τὰ ὄπλα αὐτὰ ἔχουν καθαρὰ ἐμπειρικὴ προέλευση. Ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμὸς ἀποκαλύπτει, πὼς αὐτὸ ποὺ οἱ δογματικοὶ θεωροῦν ἓνα ἀπόλυτο «καθ' αὐτό» δὲν εἶναι «καθ' αὐτό». Καὶ τοῦτο τὸ δείχνουν οἱ σκεπτικοὶ τονίζοντας τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ δογματισμοῦ. Γιατὶ τὸ «καθ' αὐτό» τῶν δογματικῶν εἶναι, ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω, ἓνα προσδιορισμένο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντισταθῇ στὴν ἄρνηση, στὴ διαδικασία τῆς ἀναιρέσεως³⁵.

32. Ὁ.π., II, σ. 391-392.

33. Ἡ ἀμεσότητα χαρακτηρίζει στὴν ἐγελιανὴ λογικὴ τριάδα τὴ θέση. Ἀμεσο ὀνομάζει ὁ Hegel τὸ ἀπλὸ καὶ ἀδιαφοροποίητο, αὐτὸ ποὺ εἶναι ὅπως εἶναι, χωρὶς διαφορὲς μέσα του. «Ἡ πρώτη σφαῖρα, τὸ ὄν (ἐξηγεῖ ὁ Stace, *The Philosophy of Hegel*, σ. 105 ἐπ.) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα. Οἱ κατηγορίες ποὺ συμπεριλαμβάνονται ἐδῶ, ὅπως π.χ. τὸ ὄν, τὸ τίποτε, ἡ ιδιότητα, ἡ ποσότητα κλπ. εἶναι ἀπλές, ἄμεσες κατηγορίες, μὲ τὴν ἐννοια ὅτι ἡ καθεμιὰ εἶναι μιὰ αὐθύπαρκτη ἐννοια, ποὺ στέκει μόνη της καὶ δὲν στρέφει τὸ νοῦ ἐκδηλὰ πρὸς μιὰν ἄλλη κατηγορία ἢ δὲν βρίσκεται σὲ σχέση μὲ καμιὰν ἄλλη. Ὁ ἴδιος ὁ Hegel ὀνομάζει τὴν κατηγορία τῆς ἀμεσότητας «στεγνὴ» (*dürre*), *Enzykl. der philos. Wissenschaften* I, Πρόλογος στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1827, τ. 8, 16. Ὁ ὅρος «προσδιορισμένο» (*Bestimmtes*) σημαίνει γενικὰ τὸ προσδιορισμένο ὄν, ἐκεῖνο δηλ. τὸ πρᾶγμα ποὺ ἔχει μέσα του ἓναν κάποιο προσδιορισμό. Ὁ προσδιορισμὸς (*Bestimmung*) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐνωση τῆς ἀπόλυτα κενῆς κατηγορίας τοῦ ὄντος — ἀπουσία ὁποιουδήποτε προσδιορισμοῦ— καὶ τῆς κατηγορίας τοῦ τίποτε· τὸ προσδιορισμένο ὄν εἶναι τὸ ὄν ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνη, γιατί ἀκριβῶς εἶναι. Βλ. *Die Wissenschaft der Logik* I, Suhrkamp τ. 5, σ. 82. Πρβλ. καὶ Stace, *The Philos. of Hegel*, σ. 139.

34. *Vorlesungen* II, σ. 394.

35. Ἡ μεγάλη συμβολὴ τῶν σκεπτικῶν εἶναι ὅτι δὲν παρέμειναν στὴν περιοχὴ τοῦ ἄμεσου «καθ' αὐτό». «Εἶναι πρὸς τιμὴν τῶν σκεπτικῶν τὸ ὅτι συνειδητοποίησαν τὸ ἀρνητικὸ καὶ ὅτι σκέφτηκαν τόσο καθαρὰ τίς μορφές τοῦ ἀρνητικοῦ. Δὲν ἀνήκει στὴ διαδικασία τοῦ σκεπτικισμοῦ νὰ προβάλλῃ, ὅπως λέγουν, μιὰν ἀντίρρηση, μιὰ δυνατότητα νὰ σκεφθῇ κανεὶς κάτι μὲ διαφορετικὸ τρόπο, μιὰ κάποια σκέψη ποὺ εἶναι ἀντίθετη στὴ βέβαιη γνώση, μὲ τρόπο συμπτωματικὸ. Δὲν εἶναι ἓνα ἐμπειρικὸ «πράττειν» (*Tun*), ἀλλὰ

Βλέπομε λοιπόν ότι για τον Hegel οί τρόποι τῶν σκεπτικῶν ἔχουν μιὰ ἀπόλυτη ἐγκυρότητα, ὅσο κινούμαστε στὴν περιοχὴ τῆς διάνοιας³⁶. Ὅσο ἡ δογματικὴ φιλοσοφία θὰ θέτῃ μιὰν ἀρχὴ ὡς κάτι τὸ προσδιορισμένο, διατυπωμένη σὲ μιὰ πρόταση προσδιορισμένη, θὰ φέρῃ πάντοτε μέσα της τὸ ὄπλο ποὺ θὰ τὴν καταστρέψῃ· γιατί μιὰ τέτοια ἀρχὴ εἶναι πάντοτε ἐξαρτημένη, φέρει μέσα της τὴ διαλεκτικὴ, τὴν αὐτοκαταστροφή³⁷. Οἱ σκεπτικοὶ ἔδειξαν ὅτι εἶχαν μιὰν ὑψηλὴ διαλεκτικὴ συνείδηση καὶ μιὰ μεγάλη δύναμη ἀφαιρέσεως³⁸. Αὐτὸ φαίνεται—καὶ αὐτὸ εἶναι συμπερασματικὰ ἡ θετικὴ συμβολὴ τῶν σκεπτικῶν στὴ φιλοσοφία—ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ οἱ σκεπτικοὶ ὡδηγοῦσαν τὰ ἐπιχειρήματά τους. Ἡ ἀπορία τους δὲν εἶναι ἂν ἓνα πρᾶγμα εἶναι ἔτσι ἢ ἄλλιῶς, ἀλλὰ ἂν αὐτὸ τὸ πρᾶγμα εἶναι

περιέχει ἐπιστημονικοὺς προσδιορισμούς. Οἱ τρόποι αὐτοὶ ἀναφέρονται στὴν ἔννοια (Begriff), στὴν οὐσία τῆς ἱκανότητος τοῦ «προσδιορίζειν» (das Wesen der Bestimmtheit), καὶ ὅταν στρέφονται ἐναντίον τοῦ προσδιορισμένου εἶναι ἐξαντλητικοί. Σ' αὐτὲς τὶς στιγμὲς ὁ σκεπτικὸς θέλει νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὸν ἑαυτὸ του· φανταστικὸ μεγαλεῖο τοῦ αὐτόμου του. Οἱ τρόποι αὐτοὶ ἀποδεικνύουν τὴν ὑψηλὴ συνείδηση τῶν σκεπτικῶν στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἐπιχειρηματολογίας, μιὰ ὑψηλότερη συνείδηση ἀπὸ ἐκείνη ποὺ βρίσκομε στὴν κοινὴ Λογικὴ, τὴ Λογικὴ τῶν στωικῶν καὶ τὴν Κανονικὴ τοῦ Ἐπικούρου» (*Vorlesungen* II, σ. 394).

36. «Αὐτοὶ οἱ τρόποι εἶναι ἓνα πρώτης τάξεως ὄπλο ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας τῆς διάνοιας· οἱ σκεπτικοὶ ἔστρεψαν τοὺς τρόπους τους ἐν μέρει ἐναντίον τῆς κοινῆς συνειδήσεως, ἐν μέρει ἐναντίον τῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφικῆς στοχαστικῆς σκέψεως μὲ μεγάλη ὀξύτητα» (*Vorlesungen* II, σ. 395). Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἐδῶ ὅτι ὁ Hegel διακρίνει τρεῖς σφαῖρες στὴ γνῶση: τὴν κοινὴ, τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τὴ φιλοσοφικὴ. Στὴν πρώτη ἐφαρμόζεται ἡ κατηγορία τῆς ἀντιλήψεως, στὴ δεύτερη ἡ κατηγορία τῆς διάνοιας καὶ στὴν τρίτη ὁ Λόγος. Μὲ τὸν ὅρο συνεπῶς «διάνοια» (Verstand) ὁ Hegel ἐννοεῖ τὸ στάδιο ἐκεῖνο τῆς ἀναπτύξεως τῆς γνῶσης, ὅπου τὰ ἀντίθετα φαίνονται νὰ ἀλληλοαποκλείονται καὶ νὰ εἶναι τελείως ξεχωριστὰ μεταξύ τους. Ὁ Λόγος, ἀντίθετα, δηλώνει τὸ στάδιο ὅπου ὁ νοῦς ὑψώνεται στὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας τῶν ἀντιθέτων. Τὸ ὀρθολογικὸ ἐνέχει καὶ ὑπερβαίνει τὴ διάνοια, γιατί δέχεται τὶς ταυτότητες καὶ τὶς διαφορὰς στὶς ὁποῖες ἐπιμένει ἡ διάνοια· βλέπει ὅμως ὅτι, στὸ βάθος, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστες. Βλ. σχετικὰ Stace, *The Philosophy of Hegel*, 101-102. Πρβλ. καὶ πρὸ κάτω σημ. 49.

37. Ὁ.π., σ. 395.

38. Γράφει ὁ Hegel: «Αὐτὸς εἶναι λοιπόν ὁ σκεπτικισμὸς γενικά, ἡ σκεπτικὴ συνείδηση. Εἶναι μιὰ στάση ποὺ ἔχει πολὺ ὑψηλὴ σημασία. Τὸ νὰ δείξῃ κανεὶς ὅτι σὲ κάθε ἄμεση παραδοχὴ δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ σταθερό, τίποτε καθ' αὐτὸ καὶ δι' αὐτό. Καὶ οἱ σκεπτικοὶ ἀντιμετώπισαν ὅλους τοὺς εἰδικούς προσδιορισμούς (Bestimmungen) τῶν διαφορῶν ἐπιστημῶν καὶ ἔδειξαν ὅτι αὐτοὶ εἶναι κάτι σταθερό. Τὸ νὰ ὑποδειχθῇ ἀπὸ πρὸ κοντὰ ἡ ἐφαρμογὴ τούτῃ στὶς διάφορες ἐπιστῆμες, δὲν ἔχει τὴ θέσιν τοῦ ἐδῶ. Οἱ σκεπτικοὶ ἔδειξαν ὡς πρὸς αὐτὸ μιὰ διαφορετικὴ συνείδηση διαμορφωμένη σὲ ὑψιστὸ βαθμό. Ἡ ἀναγνώριση τῶν προσδιορισμῶν τοῦ ἀρνητικοῦ ἢ τῆς ἀντιθέσεως σὲ κάθε συγκεκριμένο ὕλικό, σὲ κάθε ἀντικείμενο νοήσεως, ἀπαιτεῖ μιὰ ξεκάθαρη δύναμη ἀφαιρέσεως, γιὰ νὰ βρεθῇ σὲ τί ἀκριβῶς ἔγκειται ὁ προσδιορισμὸς μέσα σὲ κάθε προσδιορισμένο» (*Vorlesungen* II, σ. 395).

κάτι. Ἐστρεψαν τὴν προσοχή τους στὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα πρᾶγμα δὲν ὑφίσταται ἢ δὲν νοεῖται παρὰ μόνο σὲ σχέση με κάτι ἄλλο, καὶ αὐτὴ ἡ συνείδηση τῆς σχέσης εἶναι τὸ οὐσιῶδες σημεῖο³⁹. Θέλησαν ὥστόσο νὰ κατευθύνουν τὰ ὄπλα τους καὶ ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς θεωρητικῆς σκέψης· ἐδῶ ὅμως στάθηκαν ἀδύναμοι. Στὸ βάθος, παρατηρεῖ ὁ Hegel, ὅταν πολεμοῦν τὸ δογματισμὸ δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ὑποβιβάζουν τὸ ὀρθολογικό, τὸ ἔλλογο, στὸ πεπερασμένο, προκειμένου νὰ ἀσκήσουν ἐπάνω του ἀποτελεσματικότερη κριτική⁴⁰.

Στὶς «Διαλέξεις στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας» ὁ Hegel εἰρωνεύεται τὸν Schulze καὶ τὸ σύγχρονο σκεπτικισμό⁴¹, δείχνοντας πόσο μακριὰ βρίσκονται ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφίας. Τὸ σύγχρονο σκεπτικισμό θὰ τὸν χαρακτηρίση ὡς ἐπικουρισμό⁴². Ἐκεῖνο ποὺ κάνει εἶναι νὰ θέτῃ τὴν ἀλήθεια τῶν δεδομένων τῆς συνειδήσεως. Εἶναι μιὰ θέση ποὺ ἐκφράζει ἀπλῶς τὴ ματαιοδοξία τῆς συνειδήσεως καὶ εἶναι ἀσφαλῶς ἀκατανίκητη, στὸ μέτρο ποὺ ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ αὐτὴν ἡ ὑποκειμενικότητα, ἡ ὑποκειμενικὴ γνώση.

Ἡ ἐγελιανὴ κριτικὴ, ποὺ θὰ πάρῃ, ὅπως εἶπαμε στὴν ἀρχὴ τῆς μελέ-

39. Ἡ σχέση αὐτή, λέγει ὁ Hegel, εἶναι τὸ οὐσιῶδες, εἶναι ἡ μορφή τοῦ προσδιορισμένου· εἶναι αὐτὸ ποὺ κάνει ὥστε τοῦτο τὸ σπῆτι, ποὺ εἶναι κάτι τὸ ἀτομικό, νὰ ἐνώνεται με τὸ καθολικό ποὺ εἶναι διάφορο ἀπὸ αὐτό. Τοῦτο τὸ λογικό, δηλ. ἀκριβῶς τὸ οὐσιῶδες, εἶναι αὐτὸ ποὺ ὁ σκεπτικισμὸς συνειδητοποίησε, εἶναι αὐτὸ στὸ ὁποῖο προσκολλήθηκε· εἶναι ἡ προϋπόθεση, ὅπως π.χ. ὁ ἀριθμὸς ἓνα εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς Ἀριθμητικῆς... Δὲν ρωτοῦν, τί εἶναι αὐτὸ ποὺ γνωρίζομε με βεβαιότητα, ἀλλὰ τί σημαίνει νὰ γνωρίζομε με βεβαιότητα. Καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, θὰ πῇ ὁ Hegel, ἀναδύεται ὅλη ἡ ἀρνητικὴ διαλεκτικὴ τοῦ πεπερασμένου ποὺ στρέφεται ἐναντίον τῆς νοητικῆς συνειδήσεως τῶν δογματικῶν. Σ' αὐτὴν ὅμως τὴ στιγμή, τῆς ἀντιθέσεως δηλ. πρὸς τὸ πεπερασμένο, θὰ μείνουν οἱ σκεπτικοί. Δὲν θὰ μπορέσουν νὰ συλλάβουν τὴν ἀληθινὴ φύση τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης, δὲν θὰ συλλάβουν τὴν ἴδια τὴ θεωρητικὴ Ἰδέα ποὺ κλείνει μέσα τῆς τὴν ἀντίφαση ποὺ περιέχει τόσο τὸ προσδιορισμένο ὅσο καὶ τὸ ἀντίθετό του. Βλ. *Vorlesungen* II, σ. 395 ἐπ.

40. Ἡ εἰκόνα ποὺ δίνει ἐδῶ ὁ Hegel —καὶ ποὺ βρίσκομε καὶ στὸ ἄρθρο *Verhältnis des Skeptizismus zur Philosophie*, ὁ.π., σ. 247—εἶναι ἰδιαίτερα ζωντανή: «... δίνει (ἐνν. τὸ σκεπτικισμό) στὸ ἄπειρο τὴν ψώρα, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ τὸ ξύσῃ μετὰ» (... *er gibt dem Unendlichen erst die Krätze, um es kratzen zu können*), *Vorlesungen* II, σ. 398.

41. Ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμὸς —καὶ τὸ τονίζει τοῦτο ἰδιαίτερα ὁ Hegel— δὲν θεωροῦσε ἀληθινὰ τὰ πράγματα ποὺ δίνονται με μιὰν ἄμεση βεβαιότητα. Στὸ σύγχρονο ὅμως σκεπτικισμό δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο: «Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, γράφει, ὁ Schulze ἐπέδειξε τὸ σκεπτικισμό του στὸ Göttingen, ἔγραψε ἀκόμη ἓναν *Aenesidemus* καθὼς καὶ ἄλλα ἔργα, ὅπου ἐρμηνεύει τὸ σκεπτικισμό σὲ ἀντίθεση με τὸν Kant καὶ τὸν Leibniz. Στὸ σύγχρονο αὐτὸ σκεπτικισμό γίνεται δεκτὸ ὅτι τὸ πρᾶγμα ποὺ βρίσκεται στὴν ἄμεση συνειδήσή μας, κάθε αἰσθητὸ εἶναι ἓνα ἀληθινὸ πρᾶγμα» (*Vorlesungen* II, σ. 375).

42. *Vorlesungen* II, σ. 360.

της μας, τή μορφή πολεμικῆς, θὰ ἀναπτυχθῇ στήν περίφημη «Σχέση τοῦ σκεπτικισμοῦ μέ τή Φιλοσοφία». Στό πρῶτο μέρος ἀσχολεῖται κυρίως ὁ Hegel μέ τήν ἀπόρριψη τῶν ἀντιρρήσεων τοῦ Schulze⁴³ ἐναντίον τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, πρᾶγμα πού τόν ὑποχρεώνει νά ἐπανέλθῃ στὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό, πού εἶναι γι' αὐτὸν τὸ πρότυπο τοῦ αὐθεντικοῦ σκεπτικισμοῦ. Οἱ παρατηρήσεις του μποροῦν νά συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς: α) Ὁ Schulze δὲν συνέλαβε τὴν ἀληθινὴ φύση τῆς ὀρθολογικῆς γνώσης καὶ θεωρεῖ, τελείως ἐσφαλμένα, ὅτι ὁ ρόλος τοῦ ὀρθολογικοῦ εἶναι νά προσφέρῃ τὰ ὄργανα, τὶς ἀφηρημένες δηλαδὴ ἔννοιες καὶ τὶς ἀρχές, μέ τὰ ὁποῖα ἀναζητοῦμε μιὰ κρυμμένη, πίσω ἀπὸ τὰ πράγματα, ὑπαρξή⁴⁴. β) Υἱοθετεῖ μιὰν ἐρμηνεία τοῦ σκεπτικισμοῦ, πού ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν αὐθεντικὴ μορφή τῆς σκεπτικῆς φιλοσοφίας, τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό⁴⁵. γ) Δὲν συνέλαβε ἀκόμη τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σκεπτικισμὸς εἶναι ἀντίθετος στὸ δογματισμὸ καὶ ὄχι στήν ἴδια τὴ φιλοσοφία, πού ἐνέχει μέσα της τὴ θέση (τὸ δογματισμὸ) καὶ τὴν ἀντίθεση (τὸ σκεπτικισμό)⁴⁶. δ) Θεωρεῖ ὅτι ὁ Σέξτος διακρίνει τὸν πυρρωνισμό ἀπὸ τὴ Νέα Ἀκαδημία⁴⁷. Στό δεύτερο μέρος τῆς μελέτης του ὁ Hegel ἐξετάζει τὶς ἀρχές τοῦ σύγχρονου σκεπτικισμοῦ τοῦ Schulze, πού ἐμφανίζεται, οὐσιαστικά, ὡς μιὰ ἐμπειρικὴ ψυχολογία⁴⁸.

Ἀναλύοντας τὶς κριτικὲς του παρατηρήσεις ὁ Hegel θὰ βρῇ τὴν εὐκαιρία νά ἐπανέλθῃ στήν ἐρμηνεία πού δίνει τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ, πού εἶναι καὶ τὸ θέμα μας ἐδῶ. Ἰδιαίτερα, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τελευταίου σημείου θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νά συζητήσωμε τὴν ἄποψη τοῦ J.-P. Dumont, ὅτι ὁ Hegel παρερμήνευσε αὐθαίρετα τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό, ταυτίζοντάς τον μέ τὴ Νέα Ἀκαδημία.

Ὁ σύγχρονος σκεπτικισμὸς θεωρεῖ ἀληθινὰ μόνο τὰ συνειδησιακὰ γεγονότα, τὰ πράγματα δηλαδὴ πού δίνονται ἄμεσα στήν περιοχὴ τῆς συνειδήσεως καὶ εἶναι ἀδιάψευστα. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἄμεση ἀντίληψη τῶν ὄντων (μέ μία εὐρεῖα σημασία) τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἔχει μιὰ ἀναμφίβολη βεβαιότητα. Τοῦτο σημαίνει πὼς ὅ,τιδήποτε βρίσκεται ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς συνειδήσεως, δηλαδὴ τὸ ὑπεραισθητό, δὲν μπορεῖ νά γίνῃ ποτὲ ἀντικείμενο γνώσης, οὔτε ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία. Ἡ παραδοχὴ τοῦ ἁδηλου, τοῦ «πράγματος καθ' αὐτό», εἶναι στὸ κέντρο τοῦ σκεπτικισμοῦ τοῦ Schulze. Μιὰ τέτοια παραδοχὴ ἀντίκειται ὅμως στήν ἴδια τὴ φύση

43. Βλ. Παράρτημα Γ', σ. 302 ἐπ.

44. *Verhältnis des Skept. zur Philos.*, ὁ.π., σ. 219.

45. Ὁ.π., σ. 225-226.

46. Ὁ.π., σ. 230.

47. Ὁ.π., σ. 231.

48. Ὁ.π., σ. 250 ἐπ.

τοῦ ὀρθολογικοῦ⁴⁹. Τὸ ἄδηλο, πὺ οἱ σύγχρονοι σκεπτικοὶ φαντάζονται σὰν ἓνα βράχο κάτω ἀπὸ τὸ χιόνι, δὲν βρίσκει καμιά θέση στὴ σφαῖρα τοῦ ὀρθολογικοῦ. Στὸ βάθος, ἐκεῖνο πὺ κάνει ὁ Schulze εἶναι νὰ μεταβάλη τὸ ὀρθολογικὸ σὲ διάνοια καὶ τὸ ἀπόλυτο σὲ πεπερασμένη γνώση. Πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὴ μεταβολὴ βρίσκεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιθέσεως τῆς σκέψης καὶ τοῦ ὄντος. Ἐν ἔλθωμε ὁμῶς στὸν ἴδιο τὸν Schulze, βλέπομε ὅτι ὁ σκεπτικισμός του στηρίζεται —καὶ ἀκολουθεῖ ἐδῶ τὸν Σέξτο— στὴν παραδοχὴ τοῦ φαινομένου ὡς κριτηρίου τῆς γνώσης, καθὼς καὶ τοῦ πρακτικοῦ κριτηρίου γιὰ τὶς καθημερινές μας πράξεις, πὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν πίστη στὰ ἐναργῆ φαινόμενα.

Ἡ κριτικὴ τοῦ Hegel εἶναι ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ φαινομένου δὲν σημαίνει τὸ πρᾶγμα. Ποτὲ οἱ σκεπτικοί, ὅταν ἀποδέχονται τὰ φαινόμενα, δὲν ἀποδέχονται τὰ πράγματα καὶ τὶς ιδιότητές τους⁵⁰. Οὔτε ἀκόμη ἡ συνείδηση, πὺ συνώδευε τὴν παραδοχὴ τῶν φαινομένων, ἦταν συνείδηση μιᾶς ἀντικειμενικῆς γνώσης. Ἐχομε μιὰ καθαρὰ ὑποκειμενικὴ κρίση πὺ δὲν ξεπερνᾷ τὴν περιοχὴ τῆς ἀμεσότητος.

Ἐν ἐξετάσωμε προσεκτικὰ τοὺς τρόπους τῶν σκεπτικῶν, θὰ δοῦμε ὅτι, παρὰ τὴ γνώμη τοῦ Schulze, στρέφονται ἐναντίον τῆς βεβαιότητος τῶν πραγμάτων καὶ τῶν συνειδησιακῶν καταστάσεων, γιὰτὶ ἀκριβῶς δείχνουν πὺς στὴ γνώση τοῦ πεπερασμένου τῶν ὄντων μποροῦμε νὰ ἀντιτάξωμε τὴ μὴ ἀλήθειά τους. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἄρνηση, πὺ ἐκφράζει ὁ σκεπτικισμός, δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ τὰ γεγονότα τῆς συνειδήσεως⁵¹. Καὶ ἀκριβῶς αὐτὸ

49. Ὁ.π., σ. 220-221. Θυμίζομε ἐδῶ ὅτι ὀρθολογικὸ ὀνομάζει ὁ Hegel αὐτὸ μέσα στὸ ὁποῖο ἐκφράζεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἄρσης τῶν ἀντιθέτων, πρᾶγμα πὺ σημαίνει ὅτι τίθεται ἡ ταυτότητα τῶν ἀντιθέτων. Ἐτσι, ὅταν μιᾷ γιὰ θετικὴ φιλοσοφία, ἔννοεῖ τὴ φιλοσοφία ὅπου δὲν ἐκφράζεται πιά μιὰ ἀπλὴ ἄρνηση —ὅπως ἡ ἀντίθεση—, ἀλλὰ εἶναι ἐπιστροφή σὲ κάτι θετικὸ, πὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ τὴ θέση μιᾶς νέας λογικῆς τριάδας. Βλ. Stace, *The Philos. of Hegel*, σ. 104. Διαβάζομε συγκεκριμένα στὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν» Α', (Suhrkamp, τ. 8, § 82, σ. 176): «γ) Τὸ θεωρητικὸ ἢ θετικὸ ὀρθολογικὸ συλλαμβάνει τὴν ἐνότητα τῶν προσδιορισμῶν στὴν ἀντίθεσή τους, τὸ θετικὸ πὺ περικλείεται στὴ λύση τους καὶ στὴν ὑπέρβασή τους. 1. Ἡ διαλεκτικὴ ἔχει ἓνα θετικὸ ἀποτέλεσμα γιὰτὶ ἔχει ἓνα προσδιορισμένο περιεχόμενο ἢ γιὰτὶ τὸ ἀποτέλεσμά της δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα τὸ κενό, ἀφηρημένο τίποτε, ἀλλὰ ἡ ἄρνηση βεβαίων προσδιορισμῶν, οἱ ὁποῖοι περιέχονται στὸ ἀποτέλεσμα, ἀκριβῶς γιὰτὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἓνα ἄμεσα τίποτε ἀλλὰ ἓνα ἀποτέλεσμα. 2. Τοῦτο τὸ ὀρθολογικὸ εἶναι συνεπὺς συγχρόνως καὶ ἓνα συγκεκριμένο —παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι κάτι πὺ σκεπτόμαστε, κάτι τὸ ἀφηρημένο—, ἀκριβῶς γιὰτὶ δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ, τυπικὴ ἐνότητα ἀλλὰ ἐνότητα διακριτῶν προσδιορισμῶν. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἔχει ἀπολύτως τίποτε νὰ κάνῃ μὲ ἀπλὲς ἀφαιρέσεις ἢ τυπικὲς σκέψεις, παρὰ μόνο μὲ συγκεκριμένους σκέψεις...».

50. *Verhältnis des Skept. zur Philos.*, ὁ.π., σ. 224.

51. «Πρέπει, πρὶν ἀπ' ὅλα, νὰ παραπέμψωμε τὸ σύγχρονο σκεπτικισμό καὶ τὴ βεβαιότητά του γιὰ τὰ γεγονότα τῆς συνειδήσεως στὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό καὶ σ' αὐ-

πὸ τιμᾶ τὸ σκεπτικισμό —καὶ ἡ ἔκφραση εἶναι ἐγελιανή⁵²— εἶναι ὅτι ἐφάρμοσε τὴν ἀβεβαιότητα σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς πραγματικότητας καὶ ἀνυψώθηκε ἔτσι πάνω ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Ἡ ἄποψη συνεπῶς τοῦ Schulze, ὅτι οἱ σκεπτικοὶ ἀναγνωρίζουν τὸ φαινόμενο ὡς κριτήριον —θέση πάνω στὴν ὁποία βασίζεται γιὰ νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι δέχονται τὴ βεβαιότητα τῶν συνειδησιακῶν καταστάσεων— δὲν εἶναι γιὰ τὸν Hegel ὀρθή.

Οἱ δέκα τρόποι τῆς ἐποχῆς πὸ ἐκθέτει ὁ Σέξτος—καὶ ἀκολουθοῦμε πάντοτε ἐδῶ τὴν ἐγελιανὴ ἐρμηνεία—δείχνουν ἀκριβῶς τὴ διαφορὰ τοῦ σκεπτικισμοῦ τοῦ Schulze ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο. Ἄν μείνωμε κοντὰ σ' αὐτοὺς τοὺς τρόπους, διαπιστώνομε ὅτι ὅλοι στρέφονται ἐναντίον τῆς βεβαιότητας τῶν πραγμάτων καὶ τῶν συνειδησιακῶν γεγονότων· ἐξηγοῦν ἀκριβῶς τὴν ἀβεβαιότητα καὶ ὁδηγοῦν τὸν σκεπτικὸ στὴν ἐποχή. Δὲν ἐναντιώνονται στὴ φιλοσοφία, ἀφοῦ δείχνουν τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψης, ἀλλὰ σκοπεύουν ἀποκλειστικὰ τὸ δογματισμὸ τοῦ κοινοῦ νοῦ⁵³. Ἐτσι ὁ Hegel θὰ ὑποστηρίξῃ ἐδῶ αὐτὸ πὸ διατυπώνεται ὡς κανόνας στὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν» Α' ⁵⁴, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμός, στὴν αὐθεντικὴ του μορφή, εἶναι ἄρνηση τόσο τοῦ αἰσθητοῦ ὅσο καὶ τοῦ νοητοῦ. Ὁ αὐθεντικὸς σκεπτικισμός εἶναι ἡ διαλεκτικὴ στιγμή τῆς φιλοσοφίας. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ στραφῇ ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀφοῦ ἡ φιλοσοφία ἐνέχει μέσα της τόσο τὸ δογματισμὸ ὅσο καὶ τὸ σκεπτικισμό. Δὲν πολεμᾷ τὸν ἑαυτό του ὁ σκεπτικισμός, πολεμᾷ τὴν καθήλωση τοῦ πνεύματος στὴν ἀμεσότητα τοῦ πεπερασμένου. Ὅταν λοιπὸν θεωροῦμε τὸ σκεπτικισμό ἀκαταμάχητο ἀντίπαλο τῆς φιλοσοφίας, στὸ μέτρο πὸ δέχεται τὴ βεβαιότητα τῶν δεδομένων τῆς συνειδήσεως, ὑποβιβάζομε τὴν τελευταία στὸ ἐπίπεδο τῆς διάνοιας. Σ' αὐτὴν τὴ «βαρβαρότητα»⁵⁵ θὰ ἐναντιωθῇ, ὅπως εἶδαμε, ὁ

τὸ τὸν πρῶτο βαθμὸ τῆς φιλοσοφίας ἢ ἀκόμη στὸν κοινὸ νοῦ, πὸ ἀναγνωρίζει πολὺ καλὰ ὅτι ὅλα τὰ γεγονότα τῆς συνειδήσεως ρέουν ὅπως καὶ ἡ ἴδια του ἢ πεπερασμένη συνείδηση καὶ ὅτι ἐκεῖ μέσα δὲν βρίσκεται καμιὰ βεβαιότητα». Ὁ.π. σ. 240-241. Πρβλ. καὶ *Enzykl. der philos. Wiss.* I, ὁ.π. σ. 112, ὅπου ὁ Hegel ἀντιπαραβάλλει τὸ σκεπτικισμό τοῦ Hume μὲ τὸν ἀρχαῖο.

52. *Verhältnis des Skept. zur Philos.*, ὁ.π., σ. 241.

53. «Κανένας τρόπος δὲν ἀφορᾷ τὸ Λόγο καὶ τὴ γνώση του· ἐφαρμόζονται ἀποκλειστικὰ στὸ πεπερασμένο καὶ στὴ γνώση τοῦ πεπερασμένου· τὸ περιεχόμενό τους εἶναι κατὰ ἓνα μέρος ἐμπειρικὸ καὶ δὲν ἔχει διόλου σχέση μὲ τὸ ἴδιο τὸ ὀρθολογικόν· κατὰ ἓνα ἄλλο μέρος σκοπεύουν γενικὰ τὴ σχέση καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι κάθε πραγματικὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἓνα ἄλλο καί, στὸ μέτρο αὐτό, ἐκφράζουν μιὰν ὀρθολογικὴ ἀρχή. Συνεπῶς, τοῦτος ὁ σκεπτικισμός δὲν κατευθύνεται καθόλου ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας» (*Verhältnis des Skept. zur Philos.*, ὁ.π., σ. 240).

54. *Enzykl. der philos. Wiss.*, ὁ.π., § 81, σ. 172 ἐπ.

55. «Γιὰ μιὰ τέτοια βαρβαρότητα, πὸ ἐγκτεται στὸ νὰ ἀποδίδεται μιὰ βεβαιότητα καὶ μιὰ ἀδιάψευστη ἀλήθεια στὰ γεγονότα τῆς συνειδήσεως, οὔτε ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισ-

Hegel. Ἡ βαρβαρότητα συνίσταται στὸ νὰ μεταβάλλεται τὸ ὀρθολογικὸ στὸ ἄμεσο τῆς διάνοιας ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τοῦ Hegel, στὸ νὰ μετατρέπεται σὲ πέτρα. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἶδε ὁ Schulze εἶναι ὅτι ὁ σκεπτικισμὸς, μὲ τὴ μορφή τῆς ἀρχαίας Σκέψης, ὅχι μόνο δὲν στρέφεται ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ, ἀντίθετα, εἶναι «ἓνα» μαζί της. Ἡ φιλοσοφία ἐνέχει τὸ σκεπτικισμό, γιατί αὐτὸς ἐκφράζει ἀκριβῶς τὴν «ἐλεύθερη ὄψη κάθε φιλοσοφίας»⁵⁶. Θὰ δείξῃ λοιπὸν ὁ Hegel ὅτι κάθε ὀρθολογικὴ πρόταση περικλείει μέσα της δύο ἀντιφατικὲς καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοσθένειας τῶν λόγων — ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ σκεπτικισμοῦ ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴ σκεπτικὴ φωνὴ παντὶ λόγῳ λόγος ἴσος ἀντίκειται — ἐνυπάρχει σὲ κάθε φιλοσοφία, καὶ ἐπομένως καὶ ὁ σκεπτικισμὸς. Ὁ συλλογισμὸς τοῦ Hegel στὴν τυπικὴ του μορφή μπορεῖ, νομίζομε, νὰ διατυπωθῇ ὡς ἐξῆς: κάθε ὀρθολογικὴ πρόταση ἐνέχει τὴν ἀντίφαση ποὺ δηλώνει ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοσθένειας· ὁ σκεπτικισμὸς ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀρχὴ αὐτή, ἄρα ὁ σκεπτικισμὸς ἐνυπάρχει στὴ φιλοσοφία. Ἄν πάρωμε, π.χ. τὸν Παρμενίδη, βλέπομε ὅτι ὁ Πλάτων καταρρίπτει ὅλες τὶς ὑποθέσεις ποὺ διατυπώνονται μὲ ἔννοιες τῆς διάνοιας, ὅχι γιατί ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἀλήθεια ποὺ ἡ καθεμιὰ τους περιέχει, ἀλλὰ γιατί θέλει νὰ ἀπορρίψῃ κάθε ἀλήθεια ποὺ συνδέεται μὲ τὸ πεπερασμένο. Ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Πλάτωνος ἐδῶ ἐμφανίζεται «ὡς ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς γνώσης τοῦ ἀπόλυτου καὶ προϋποθέτει ἄμεσα τὸ Λόγο ὡς τὴ θετικὴ πλευρά»⁵⁷. Δὲν περιορίζεται μόνο στὸν Πλάτωνα ὁ Hegel· θὰ ἀνατρέξῃ σ' ὅλους ἐκείνους ποὺ ὁ Διογένης Λαέρτιος ἀναφέρει ὡς προδρόμους τοῦ σκεπτικισμοῦ—τὸν Ὅμηρο, τὸν Ξενοφάνη τὸν Δημόκριτο—γιὰ νὰ δείξῃ πόσο πιὸ σωστὰ καὶ πιὸ βαθιὰ εἶχαν συλλάβει τὸ σκεπτικισμό, ὅταν τόνιζαν τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ κάθε πεπερασμένης γνώσης, ἀπὸ ὅ,τι ὁ Schulze, ποὺ πιστεύει ὅτι τὸ ἀδιάψευστο τῶν ὑποκειμενικῶν καταστάσεων παραμένει ἄτρωτο ἀπὸ τὸ σκεπτικισμό.

Δὲν κρίνομε σκόπιμο νὰ ἐπιμείνωμε ἐδῶ περισσότερο στὴν ἐγγελιανὴ ιδέα —ποὺ φάνηκε καὶ πρὶν σ' ὅλη της τὴν ἔκταση—, ὅτι δίπλα στὸ σκεπτικισμό ὑπάρχει ἓνα τρίτο πρᾶγμα, ἡ φιλοσοφία⁵⁸. Τὴν ἄποψη αὐτή, ποὺ παραμένει ὁ πυρήνας τῆς ἐγγελιανῆς ἐρμηνείας, τὴν ἀναλύει σ' ὅλο τὸ βάθος

σμὸς οὔτε ἓνας ὕλισμὸς οὔτε ἀκόμη ὁ ἀπλούστερος κοινὸς νοῦς —ἐκτὸς ἂν εἶναι τελείως ζωώδης— δὲν κατηγορήθηκαν. Ὡς τὴν πιὸ σύγχρονη ἐποχὴ εἶναι ἀνήκουστη στὴ φιλοσοφία» (*Verhältnis des Skept. zur Philos.*, ὁ.π., σ. 250). Ὁ Hegel θὰ πῇ ἀκόμη ὅτι, μεταβάλλοντας τὸ ὀρθολογικὸ σὲ ἀντικείμενο τῆς νοήσεως, οἱ σύγχρονοι σκεπτικοὶ τὸ ἀπολιθώνουν (ὁ.π. σ. 235).

56. *Verhältnis des Skept. zur Philos.*, ὁ.π., σ. 229.

57. Ὁ.π., σ. 228-229.

58. Ὁ.π., σ. 230.

στην «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν», Α'. Παραθέτομε ὁλόκληρο τὸ σχετικὸ χωρίο.

«Ὁ δογματισμὸς ἔχει ἀρχικὰ τὸ ἀντίθετό του στὸ σκεπτικισμό. Οἱ ἀρχαῖοι σκεπτικοὶ ὀνόμαζαν γενικά δογματισμὸ κάθε φιλοσοφία, στὸ μέτρο πὺ ἐκφράζει προσδιορισμένες θέσεις. Μ' αὐτὴ τὴν πλατεῖα σημασία καὶ ἡ καθαρὰ θεωρητικὴ φιλοσοφία περνᾷ γιὰ δογματικὴ στὰ μάτια τοῦ σκεπτικισμοῦ. Αὐτὸ ὅμως πὺ εἶναι δογματικὸ μὲ τὴ σημασία τοῦ ὅρου συνίσταται τότε στὸ ὅτι οἱ μονόπλευροι προσδιορισμοὶ τῆς διάνοιας διατηροῦνται σταθερὰ καὶ ἀποκλείονται οἱ ἀντίθετοι προσδιορισμοί. Ἐχομε ἐδῶ, μ' ἓνα γενικὸ τρόπο, τὸ αὐστηρὸ «εἶτε-εἶτε», καὶ λέμε ἔτσι π.χ. μὲ συνέπεια ὅτι ὁ κόσμος εἶναι εἶτε πεπερασμένος εἶτε ἄπειρος, ἀλλὰ λέμε μόνο τὸ ἓνα. Τὸ ἀληθινὸ, τὸ ὀρθολογικὸ (Spekulatives) εἶναι, ἀντίθετα, ἀκριβῶς αὐτὸ πὺ δὲν φέρει μέσα του κανένα μονόπλευρο προσδιορισμὸ αὐτοῦ τοῦ εἶδους καὶ δὲν ἐξαντλεῖται ἀπὸ αὐτόν, ἀλλὰ, ὡς ὁλότητα, περιέχει αὐτοὺς τοὺς προσδιορισμοὺς ἐνωμένους μέσα του, αὐτοὺς πὺ, ὅταν εἶναι ξεχωριστοί, ἔχουν γιὰ τὸ δογματισμὸ μίαν ἀξία ὡς κάτι σταθερὸ καὶ ἀληθινὸ. Συχνὰ συμβαίνει σιτὴ φιλοσοφία νὰ τίθεται τὸ μονόπλευρο (Einseitigkeit) δίπλα σιτὴν ὁλότητα (Totalität), ἔχοντας τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι κάτι τὸ εἰδικὸ, τὸ σταθερὸ ἀπέναντί της. Ἀλλὰ σιτὴν πραγματικότητα αὐτὸ πὺ εἶναι μονόπλευρο δὲν εἶναι κάτι τὸ σταθερὸ, πὺ ὑπάρχει ἀπὸ μόνο του, ἀλλὰ περιέχεται στὸ ὅλο ὡς ἀναιρεμένο (aufgehoben). Ὁ δογματισμὸς τῆς μεταφυσικῆς τῆς διάνοιας συνίσταται στὸ νὰ διατηρῇ μονόπλευρους προσδιορισμοὺς τῆς σκέψης σταθερὰ σιτὴν ἀπομόνωσή τους, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ ἰδεαλισμὸς τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς ὁλότητος καὶ παρουσιάζεται νὰ συλλαμβάνη καὶ νὰ ξεπερνᾷ τὸ μονόπλευρο τῶν ἀφηρημένων προσδιορισμῶν τῆς διάνοιας... Ὁ ἀγῶνας τοῦ Λόγου συνίσταται στὸ νὰ ξεπεράσῃ αὐτὸ πὺ ἔθεσε σταθερὰ ἡ διάνοια»⁵⁹.

Περνώντας τώρα στὸ δεύτερο σημεῖο, σιτὴ σχέση τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ μὲ τὴ Νέα Ἀκαδημία, θὰ χρειασθῇ, ἀπὸ ἄποψη μεθόδου, νὰ ἐξετάσωμε προσεκτικὰ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Jean-Paul Dumont, πὺ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Hegel σιτὴν πολεμικὴ του ἐναντίον τοῦ Schulze ἔλαβε ὑπ' ὄψη του μόνο τὴ Νέα Ἀκαδημία καὶ τὴ θεωρία τῆς ἀκαταληψίας. Ἐτσι θὰ μπορέσωμε νὰ τὰ ἐκτιμήσωμε.

Κατ' ἀρχὴν ὁ Hegel δὲν κάνει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ σκεπτικισμό τοῦ Σέξτου καὶ τὴ Νέα Ἀκαδημία⁶⁰. Δὲν εἶδε δηλαδὴ τὴ θετικὴ ὄψη τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ, πὺ εἶναι ἡ παραδοχὴ τοῦ φαινομένου μὲ τὴν ἐπιστημολογικὴ σημασία, πρᾶγμα πὺ σημαίνει ὅτι ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμὸς εἶναι ἄρνηση μόνο στὸ μέτρο πὺ ἐπέχει ἀπέναντι στὰ ἄδηλα, ἐνῶ ἀντίθετα δέχεται μιὰ γνώση πὺ μπορεῖ νὰ βασίζεται σιτὴν ἐνάργεια τῶν φαινομένων. Τοῦτο εἶναι τελείως ἐμφανὲς σιτὴν περίπτωση τοῦ ἐμπειρικοῦ σκεπτικισμοῦ. Ἐξηγεῖ —καὶ ἐδῶ ὁ συγγραφέας υἱοθετεῖ τὸν Σέξτο— ὅτι ὁ λόγος πὺ κάνει ἀκριβῶς τὸν Σέξτο νὰ διακρίνη τὸ σκεπτικισμό ἀπὸ τὴ Νέα Ἀκα-

59. *Enzykl. der philos. Wiss.*, ὁ.π., § 32, σ. 98-99.

60. *Le phénomène et le scepticisme*, σ. 77.

δημία —πρᾶγμα ποὺ τοῦ προσάπτει ὁ Hegel— εἶναι ὅτι οἱ σκεπτικοὶ δὲν διαβεβαιώνουν τίποτε γιὰ τὴν «ὑπερβατολογικὴ φύση» τῶν πραγμάτων, οὔτε ἀρνητικὰ οὔτε θετικά, ἐνῶ οἱ νεοακαδημαῖκοι ὅ,τι λένε τὸ λένε βεβαιωτικά, καὶ συνεπῶς καὶ τὸ πάντα ἐστὶν ἀκατάληπτα αὐτοαναιρεῖται, πρᾶγμα ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἀναίρεση τοῦ λόγου⁶¹. Γιὰ τὸν Dumont τὸ ἀληθινὸ πρόσωπο τοῦ σκεπτικισμοῦ —ποὺ γι' αὐτὸν εἶναι ὁ πυρρωνισμὸς— ἀναγνωρίζεται κάτω ἀπὸ τὴ μάσκα τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ⁶². Τὴν ἐρμηνεία τοῦ αὐτοῦ ὁ Dumont, ποὺ φαίνεται ἔτσι νὰ ὑποστηρίξη τὸν Schulze, τὴ βασίζει σὲ διάφορα ἐπιχειρήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρομε ἐδῶ τὰ σημαντικότερα.

Ἡ παρερμηνεία τοῦ Hegel⁶³ φαίνεται νὰ ὀφείλεται, κατ' ἀρχὴν, σὲ ἱστορικοὺς λόγους. Ἡ μικρὴ ἐκτίμηση ποὺ ἔτρεφε γιὰ τὸν Schulze καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ τῶν φαινομένων —ὁ τελευταῖος ζήτησε νὰ ἐπιστρέψωμε στὸ

61. Πυρρ. Ὑποτ. I 226 : Οἱ δὲ ἀπὸ τῆς νέας Ἀκαδημίας εἰ καὶ ἀκατάληπτα εἶναι πάντα φασί, διαφέρουσι τῶν σκεπτικῶν ἴσως μὲν κατ' αὐτὸ τὸ λέγειν πάντα εἶναι ἀκατάληπτα (διαβεβαιοῦνται γὰρ περὶ τούτου, ὁ δὲ σκεπτικὸς ἐνδέχεται καὶ καταληφθῆναι τινα προσδοκᾷ), ... Ὁ Hegel βέβαια δὲν θὰ δεχθῇ μιὰ τέτοια αἰτιολόγηση, γιὰ νὰ ἀποκλεισθῇ ὁ Ἀρκεσίλαος ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ. «Κατ' ἀρχὴν, γράφει, ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη δὲν πιστεύομε τὰ μάτια μας, ὅταν βλέπουμε νὰ ἀποδίδεται στὸν Σέξτο μιὰ τέτοια αἰτιολόγηση γιὰ νὰ ἀποκλείσῃ τὴ θεωρίαν τοῦ Ἀρκεσιλάου ἀπὸ τὸ σκεπτικισμό» (*Verhältnis des Skept. zur Philos.*, δ.π. σ. 231). Ὁχι μόνο ἡ βεβαιωτικὴ ἄρνηση τοῦ Ἀρκεσιλάου δὲν κλονίζει τὸ σκεπτικισμό ἀλλὰ, ἀκόμη περισσότερο, ἡ ριζοσπαστικότητά τῆς ἀρνήσεώς του φαίνεται, ὅταν τὴν ἀκαταληψία τὴν ἐφαρμόζῃ στὴν ἴδια τοῦ τὴν πρόταση. Ὁ J.-P. Dumont θὰ βρῇ ὥστόσο ἐδῶ ἀφορμὴ νὰ μεμφῇ τὸν Hegel γιὰ παρερμηνείαν. «Ὁ Hegel, γράφει, ξεσηκώνεται ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας καὶ ἐπικρίνει τὸν Σέξτο τὸν Ἐμπειρικό ὅτι δὲν εἶναι Hegel, ὅτι δὲν συνέλαβε δηλ. τὴ σχέσιν τοῦ σκεπτικισμοῦ μὲ τὴ φιλοσοφίαν. Τὸ λάθος τοῦ Σέξτου (σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Hegel!) εἶναι, ὅτι δὲν θέλησε νὰ καταγγείλῃ τὸ φαινόμενο ὡς κάτι τὸ ἀμφίβολο, ὅτι διατήρησε τὸ κύρος τῆς ὑποκειμενικότητος τῶν παραστάσεων ἢ ἀκόμη ὅτι δὲν ἔκανε τὴν ἀμφιβολίαν, ὅπως ὁ Ἀρκεσίλαος, κάτι τὸ ριζοσπαστικό, ἐφαρμόζοντάς της σ' αὐτὴν τὴν ἴδιαν» (*La relation du scepticisme avec la philosophie*, γαλλικὴ μετάφρασις καὶ σχόλια B. Fauquet, Πρόλογος ἀπὸ τὸν J.-P. Dumont, Paris, Vrin 1972, σ. 10).

62. Ὁ.π., Πρόλογος, σ. 8.

63. «Ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμὸς, γράφει ὁ Dumont, δὲν ἦταν μιὰ διαδικασία ἀρνήσεως στὸ ὄνομα τοῦ Λόγου, καὶ δὲν ἐμφανίζεται σὲ μιάν ὀρισμένη στιγμὴ τῆς ἱστορίας, ὡς ἡ δυνατότητα τῆς ἀρνήσεως ποὺ ἀνήκει, γιὰ τὸν Hegel, στὸ Λόγο. Ὁ σκεπτικισμὸς περιορίσθηκε πρὸ μετριόφρονος νὰ ἀπαριθμήσῃ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζαν ἡ ἐλληνικὴ φυσιολογία καὶ ἡ ψυχολογία στὴν προσπάθειαν νὰ ἐξηγήσουν τὴ δυνατότητα τῆς ἀντιλήψεως νὰ συλλάβῃ ἢ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ἀπόλυτη πραγματικότητα ἢ τὴν ἴδια τὴ φύσιν τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου» (δ.π., Πρόλογος, σ. 8). Ἔτσι ὁ Dumont θὰ φθάσῃ στὸ σημεῖο νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν «τυφλὴ» ἐρμηνείαν ποὺ κάνει ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος. Βλ. *Le phénomène et le scepticisme*, σ. 75. Μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγήσωμε τὸ ἐπικριτικὸ ὄφος τοῦ συγγραφέα, ὅταν ὁ ἴδιος ἔχῃ ἤδη ἀναγνωρίσει ὅτι ὁ Hegel, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Kant, εἶχε πλήρη γνώσιν τῶν ἀρχαίων κειμένων (δ.π., σ. 75, σημ. 26).

φαινομενισμό του Αίνησιδήμου— κάνει τον Hegel να στραφῇ ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ φαινομενισμοῦ καὶ νὰ ἀρνηθῇ τὴν ταύτισή του μὲ τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό, ἐπικρίνοντας τὸν Σέξτο πὺ δὲν κατάλαβε τὴν πραγματικὴ σχέση τοῦ σκεπτικισμοῦ μὲ τὴ φιλοσοφία⁶⁴.

Ἐνας δεύτερος λόγος εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμὸς ἐγίνε γνωστὸς στὴ Δύση μὲ τὰ *Academica* τοῦ Κικέρωνος καθὼς καὶ τὸ *Contra academicos* τοῦ Αὐγουστίνου· ἔτσι ἀγνοώντας σχεδὸν τὸν πυρρωνισμό ὁ Κικέρων —πὺ δὲν ἀναφέρει στὸ ἔργο αὐτὸ ποτὲ τὴ λέξη «σκεπτικός» καὶ φαίνεται νὰ βλέπη στὸν πυρρωνισμό τὴν ἠθικὴ διδασκαλία—, παρουσιάζει τοὺς σκεπτικούς ὡς ὀπαδοὺς τῆς ἀκαταληψίας καὶ τῆς ἀρνήσεως⁶⁵. Ὁ τρίτος λόγος ὁμῶς πὺ ὁδηγεῖ, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Dumont, τὸν Hegel νὰ «ξαναγράψῃ τὴν ἱστορία τοῦ σκεπτικισμοῦ»⁶⁶ εἶναι πιὸ βαθὺς καὶ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἐνιαία ἀντίληψη γιὰ τὴ φιλοσοφία πὺ ἔχει ὁ Hegel.

Ἄν σταθοῦμε στοὺς λόγους πὺ κάνουν τὸν Σέξτο νὰ διακρίνῃ τοὺς σκεπτικούς ἀπὸ τοὺς νεοακαδημαϊκοὺς, βλέπομε ὅτι καὶ αὐτοὶ ἀνήκουν —καὶ θὰ μεταχειρισθοῦμε ἐδῶ τὴν ἐγελιανὴ ὀρολογία— στὴ σφαῖρα τῆς διάνοιας⁶⁷. Γιὰ νὰ διατηρηθῇ ὁμῶς ἡ ἰδέα τῆς φιλοσοφίας ὡς μιᾶς καὶ μοναδικῆς, ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ ὑπάρξῃ ἡ μορφή ἐκείνη τῆς φιλοσοφίας πὺ νὰ ἐκφράζῃ *a priori*, ἀναγκαστικά, τὴν πλήρη ἀρνήση. Αὐτὸ τὸ *a priori* πρότυπο ἦρθε νὰ ἐνσαρκώσῃ ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμὸς, καὶ ἦταν φυσικὸ ὁ Σέξτος, πὺ ἐπιμένει στὴ θετικὴ ὁψη του —ἀποδοχὴ τῶν ἐναργῶν φαινομένων ὡς κριτήριον τῆς ἀλήθειας (ἀληθοφάνειας θὰ ἦταν, νομίζομε, προτιμώτερο)— νὰ προδώσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ σκεπτικισμοῦ· προδοσία πὺ θὰ συνεχισθῇ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ μὲ τὸν Schulze. Τὸ πρότυπον τῆς ἀρνήσεως τὸ ἀποδίδει πιά μόνο ἡ θεωρία τῆς ἀκαταληψίας τῶν νεοακαδημαϊκῶν.

Ὁ J.-P. Dumont θὰ καταλήξῃ ἔτσι στὸ ἐξῆς συμπέρασμα: Ἡ παρερμηνεία τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ ἀπὸ τὸν Hegel ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σέξτος καὶ ὁ Hegel ἀντιπροσωπεύουν δυὸ διαφορετικούς τρόπους νὰ γράφεται ἡ ἱστορία ἐνὸς φιλοσοφικοῦ ρεύματος. Ὁ Σέξτος ἀκολουθεῖ τὴν ὁδὸ τῆς διάνοιας καὶ γράφει μὲ τρόπο «δημοσιογραφικό». Εἶναι ἓνας φιλόσοφος-δημοσιογράφος, ἓνας χρονικογράφος πὺ περιγράφει τὰ γεγονότα βῆμα πρὸς βῆμα. Ἀκολουθεῖ τὴν ἀναλυτικὴ, κριτικὴ μέθοδο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀντικειμενικοῦ παρατηρητῆ.

Ὁ Hegel κάνει ἱστορία. Ἡ σύλληψή του εἶναι ἱστορικὴ καὶ καθολικὴ. Ἀπὸ μακριὰ οἱ ἀντιφάσεις ἀμβλύνονται. Κινούμεσθε στὴ σφαῖρα τῆς

64. *La relation du scepticisme avec la philos.*, ὁ.π. Πρόλογος, σ. 10-11.

65. Ὁ.π., Πρόλογος, σ. 11.

66. Ὁ.π., σ. 10.

67. Βλ. πὺ πάνω σ. 288, σημ. 36.

καθολικῆς συνειδήσεως. Ἄν ὁ Ἀρκεσίλαος δεχόταν νὰ πεθάνη, γιὰ νὰ ξαναγεννηθῇ σ' ἓναν κόσμο καθολικότερης ἐποπτείας, δὲν θὰ αἰσθανόταν πιά ἀντίπαλος τῶν δογματικῶν, ἀλλὰ θὰ ἀποδεσμευόταν μὲ τὸ θάνατό του, ποὺ θὰ ἦταν θάνατος στὸ σκεπτικισμό καὶ ἀναγέννηση στὴ γενικὴ συνείδηση τῆς φιλοσοφίας⁶⁸.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Dumont καὶ ἡ ὀξεία κριτικὴ του στὴν ἐγγελιανὴ ἀντίληψη θὰ μποροῦσε, νομίζομε, νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὴν ἔντονη ἐπιθυμία του —καὶ δὲν τὴν κρύβει ἄλλωστε— νὰ ἐντάξῃ τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό, ὡς μιὰ θεωρία τοῦ φαινομένου, ὅχι στὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν⁶⁹.

Ἡ ἐκδηλῆ τάση τοῦ Dumont νὰ μεταβάλλῃ τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό σὲ μιὰ ἐπιστημονικὴ θεώρηση —ὅσο ἀτελὴς καὶ ἂν πρωτοεμφανίζεται— φαίνεται καθαρὰ στὰ συμπεράσματά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα παραθέτομε τὰ χαρακτηριστικότερα ἀποσπάσματα :

α) «...ὁ σκεπτικισμός, τόσο θεληματικὰ καταστρεπτικός γιὰ τὸ Λόγο καὶ τόσο θεληματικὰ ἐχθρικός στὶς δογματικὲς πεποιθήσεις, εἶναι κατ' ἀρχὴν μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία. Γιατί, ὅχι μόνο τελειοποιεῖται ἀκολουθώντας τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἀντιμάχεται, ἀλλὰ ἀκόμη —ἐξω ἀπὸ κάθε πρόοδο— ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιστήμης τοῦ καιροῦ του» (*Le phénomène et le scepticisme*, σ. 199). β) «...ὁ φαινομενισμός ἐμπλουτίζεται καὶ ἀναπτύσσεται· ἀκριβέστερα, διπλασιάζεται καὶ μέσα στὴν ἀρένα τῶν νοουμένων, ποὺ ἔχει ἔτσι διπλασιασθῇ, ὁ σκεπτικός δίνει τὴ μάχη στὶς δογματικὲς θεωρίες —μάχη ὅπου ὁ Λόγος ἐξουδετερώνεται— καὶ ἐπιδίδεται σὲ μιὰ μονομαχία ποὺ ἐπαναφέρει τὴν ψυχὴ στὴ σιγὴ» (σ. 199). γ) «...ὁ ἐλληνικὸς σκεπτικισμός μᾶς προσφέρει ἓνα ὥραϊο παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ εἶναι μιὰ φιλοσοφία στὶς σχέσεις της μὲ τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ θεωρία. Βλέπομε τὶς ἐπιστῆμες νὰ συγκροτοῦνται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῆς αἰσθήσεως καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ σχετικισμό ὅλων τῶν ἀντικειμένων τῆς νοήσεως, ὅποια καὶ ἂν εἶναι αὐτά» (σ. 200). Τὸ τελικὸ συμπέρασμα τοῦ συγγραφέα, παρ' ὅλη τὴ θεληματικὰ ἀπορητικὴ μορφή —τελειώνει μὲ τρία ἐρωτήματα : τί γνωρίζω; νὰ φιλοσοφήσω; νὰ σιωπήσω;— φανερώνει τὴν ἀντίληψη τοῦ J.-P. Dumont γιὰ τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό: ἐκφράζει ἓνα πρότυπο ἀμφιβολίας, ποὺ διατηρεῖται πέρα ἀπὸ τὶς προόδους τῆς ἐπιστήμης χωρὶς νὰ βλάβῃ τὴν ἀνάπτυξή της (σ. 239).

Εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνωμε στὸ παρελθόν⁷⁰ τὴν ὑπερβολὴ ποὺ μιὰ τέτοια ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου —στὰ πλαίσια τῆς Σκέψης— ἐκφράζει. Ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμός παραμένει πάντοτε μιὰ θεωρία τοῦ ὄντος—μέσα ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἄρνησή του— καὶ παραμένει στὸ βάθος μιὰ μεταφυσικὴ σκέψη μὲ τὴ σημασία ὅτι θεμελιώνει ἓνα νέο τρόπο τοῦ «φιλοσοφεῖν». Ὁ σκεπτικισμός τοῦ Αἰνησιδήμου εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα διαλεκτικός σκεπτικισμός καὶ μᾶς κάνει ἐντύπωση ὅτι ἀποδίδεται στὸ σκεπτικὸ φιλόσοφο ἀπλῶς μιὰ φαινομενιστικὴ σκέψη. Χωρὶς νὰ ἀρνηθοῦμε τὴ θετική, γιὰ

68. *La relation du scepticisme avec la philos.*, Πρόλογος, ὁ.π. σ. 12-13.

69. *Le phénomène et le scepticisme*, σ. 199 ἐπ.

70. Ἡ ἔννοια τῆς ἐνάργειας στοὺς ἀρχαίους σκεπτικούς, σ. 229 καὶ 263.

τὴν ἐμπειρικὴ ἱατρικὴ μέθοδο, σημασία τοῦ φαινομένου ποὺ ἀναπτύσσεται μετὰ τὸν Ἀγρίππα, δὲν μποροῦμε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε μιὰν ἐπιστημολογικὴ σημασία καὶ μόνο, ἢ ἔστω νὰ τῆς δώσουμε τὴ μεγαλύτερη βαρύτητα. Τὸ φαινόμενο στοὺς σκεπτικοὺς ἔχει, γιὰ μᾶς, κατ' ἀρχὴν ἕναν καθαρὰ ὑπαρξικὸ χαρακτήρα. Σημαίνει ὅτι στὴ σκέψη τῶν σκεπτικῶν ἡ ὑπαρξη προηγεῖται τῆς οὐσίας, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰν ἐκφραση γνωστὴ στὴν ὑπαρξικὴ φιλοσοφία.

Οἱ παρατηρήσεις μας αὐτὲς ἔχουν ὥστόσο ἕνα γενικότερο χαρακτήρα καὶ δὲν ἀπαντοῦν στὰ ἐπὶ μέρους ἐπιχειρήματα τοῦ Dumont· θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὰ ἀντιμετωπίσουμε στὴ συνέχεια.

Ἐπικρίνει ὁ Γάλλος συγγραφέας τὸν Hegel ὅτι δὲν ἔκανε τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν πυρρωνισμό καὶ τὴ Νέα Ἀκαδημία. Μία προσεκτικὴ ὥστόσο μελέτη τῶν ἐγγελιανῶν κειμένων φανερώνει ὅτι ὁ Hegel εἶχε ἀπόλυτη συνείδηση αὐτῆς τῆς διαφορᾶς. Στὶς «Διαλέξεις στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας» γράφει γιὰ τὸν Ἀρκεσίλαο⁷¹:

«Ἡ φιλοσοφία τοῦ μᾶς εἶναι γνωστὴ κυρίως ὡς μία διαλεκτικὴ ποὺ στρέφεται ἐναντίον τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, καὶ τὸ ἀποτέλεσμά της, ἡ οὐσιώδης ἀρχὴ τοῦ Ἀρκεσίλαου, ἐκφράζεται ὡς ἑξῆς: ὁ σοφὸς πρέπει νὰ μὴ συγκατατίθεται, νὰ ἐπέχη. Εἶναι ἡ ἴδια ἀρχὴ μὲ ἐκείνη τῶν σκεπτικῶν».

Δὲν θὰ σχολιάσουμε τὴ διάκριση τῶν νεοακαδημαϊκῶν ἀπὸ τοὺς σκεπτικούς, ποὺ διαφαίνεται ἐδῶ χωρὶς δυσκολίες:

«Καὶ οἱ δύο (ἐνν. τὸν Ἀρκεσίλαο καὶ τὸν Καρνεάδη) εἶναι στενὰ συνδεδεμένοι μὲ τὸ σκεπτικισμό, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ σκεπτικοὶ εἶχαν συχνὰ δυσκολίες νὰ διακρίνουν τὸ σκεπτικισμό ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ σκεπτικισμὸς τοὺς θεώρησε καὶ τοὺς δύο ὡς σκεπτικοὺς μὲ μιὰ διαφορὰ ὅμως σὲ σχέση μὲ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ σκεπτικοῦ, διαφορὰ ἀσφαλῶς πολὺ τυπικὴ καὶ χωρὶς μεγάλη σημασία, ποὺ ὥστόσο ὅμως οἱ σκεπτικοί, μὲ τὴν ὀξύνοιά τους, διέκριναν. Συχνὰ ἡ διαφορὰ συνίσταται σὲ προσδιορισμοὺς λέξεων, σὲ διαχωρισμοὺς τελείως ἐξωτερικοὺς»⁷².

Τὴ διαφορὰ τοῦ σκεπτικισμοῦ ἀπὸ τὴ Νέα Ἀκαδημία τὴν ἐπισημαίνει ἐδῶ ὁ ἴδιος ὁ Hegel· τὸ διαβεβαιωτικῶς τῶν νεοακαδημαϊκῶν καὶ τὸ οὐ διαβεβαιωτικῶς τῶν πυρρωνείων τὸν εἶχε ἤδη ἀπασχολήσει στὴν πολεμικὴ του ἐναντίον τοῦ Schulze⁷³. Μᾶς κάνει λοιπὸν καὶ πάλι ἐντύπωση, πῶς ὁ Dumont μιλά γιὰ «μεγαλοφυῆ παρερμηνεία» (*contresens de génie*) τοῦ Hegel, τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἴδιο τὸ ἐγγελιανὸ κείμενο τὸν δείχνει νὰ ἔχη ἀπόλυτη γνώση τοῦ περιεχομένου τῶν θεωριῶν καὶ τῶν διαφορῶν τους. Τὴν

71. *Vorlesungen* II, σ. 340.

72. Ὁ.π., σ. 336.

73. Βλ. πρὶν πάντων, σ. 295, σημ. 61.

ἄποψή μας, ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Dumont δὲν φαίνεται νὰ εἶναι θεμελιωμένη, τὴν ἐνισχύει ἀκόμη μιὰ φορὰ ὁ Hegel. Στὴν παρουσίαση τοῦ πυρρωνισμοῦ θὰ θέσῃ τὸ πρόβλημα ἀπ' εὐθείας :

«Ἡ Νέα Ἀκαδημία ἦταν τόσο κοντὰ (grenzte) στὸ σκεπτικισμό, ὥστε οἱ σκεπτικοὶ ἔπρεπε πολὺ νὰ κουραστοῦν γιὰ νὰ δείξουν τὴ διαφορὰ, καὶ ὑπῆρχε μιὰ μεγάλη καὶ σημαντική διαμάχη στὴ σχολὴ τῶν σκεπτικῶν γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον ὁ Πλάτων καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημία ἀνῆκαν στὸ σκεπτικισμό»⁷⁴.

Πιὸ κάτω διαβάζομε ἀκόμη :

«Οἱ σκεπτικοὶ εἶναι λοιπὸν πολὺ κοντὰ στὴν Ἀκαδημία. Ὁ αὐθεντικὸς σκεπτικισμός ἀσκεῖ μιὰ μόνο κριτικὴ στὴν Ἀκαδημία· δὲν εἶναι γνήσια, ὅταν λέγῃ πὼς ἡ συγκατάθεση εἶναι ἓνα κακό, ἐνῶ ἡ ἐποχὴ εἶναι καλό. Γιατί, οἱ ἀκαδημαῖκοι λένε «εἶναι» καὶ ὄχι «μοῦ φαίνεται»· γι' αὐτὸ δὲν ἀνυψώθηκαν στὴν καθαρότητα (Reinheit) τῆς Σκέψης»⁷⁵.

Ἄν βασισθοῦμε, συνεπῶς, στὰ μαθήματα τοῦ Hegel στὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό, δύσκολα θὰ μᾶς πείσῃ ἡ κριτικὴ τοῦ J.-P. Dumont. Πρὶν ὥστόσο τὴν ἀπορρίψωμε, πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε τὰ θετικά της στοιχεῖα: τὸ κριτήριον τῶν σκεπτικῶν εἶναι πραγματικὰ τὸ φαινόμενο. Ἄς θυμηθοῦμε τὸ γνωστὸ στίχο τοῦ Τίμωνος: *ἀλλὰ φαινόμενον πάντῃ σθένει οὔπερ ἂν ἔλθῃ*. Οἱ ἐμπειρικοὶ γιατροὶ τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων ἐμφανίζονται ἀσφαλῶς ὡς πρόδρομοι τῶν νεωτέρων θετικιστῶν. Ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ μέχρι τοῦ νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμός ἔχει οὐσιαστικὰ τὴ θέσῃ του στὴν περιοχὴ τῆς ἐπιστήμης στὴν ἱστορικὴ της ἐξέλιξη ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση. Ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμός εἶναι ἄρνηση τοῦ πεπερασμένου ὄντος, εἴτε αὐτὸ εἶναι αἰσθητὸ εἴτε νοητό. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἄρνηση —ὡς φιλοσοφικὴ ἀρχή— εἶδε καὶ διαισθάνθηκε ὁ Hegel. Στὶς δογματικὲς φιλοσοφίες τὸ ἄδηλο διατηρεῖ τὴν ὄντολογικὴ του πρωταρχικότητα, ὡς ἀπόλυτο ὄν. Στὸ σκεπτικισμό ὅμως τὸ ἄδηλο, ὅπως καὶ παλαιότερα τονίσαμε, εἶναι τὸ ἔμμεσο. Τὸ φαινόμενο εἶναι βέβαια ἓνα πρωταρχικὸ δεδομένο, ἀλλὰ ἡ πρωταρχικότητά του δὲν ἀναφέρεται στὴ γνώση ἀλλὰ στὴν ὑπαρξή. Ἡ ἀπορία μας συνεπῶς παραμένει: πὼς εἶναι δυνατό νὰ ἐπικρίνεται ὁ Hegel γιὰ πνευματικὴ ἀκαμψία, γιὰ παντελῆ ἀδυναμία νὰ προσαρμόσῃ τὴ σκέψη του σὲ παραδοχὲς διάφορες ἀπὸ τὶς δικές του, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ ἐπικριτὴς (καὶ ἔχομε ἐδῶ ὑπ' ὄψιν τὸν Dumont) φαίνεται νὰ ἐρμηνεύῃ μονομερῶς τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό; Δὲν εἶναι πραγματικὰ μονομέρεια νὰ ἐρμηνεύεται ἡ σκεπτικὴ φιλοσοφία στὰ πλαίσια μιᾶς σχετικιστικῆς θεωρίας, ποὺ διέ-

74. *Vorlesungen* II, σ. 363.

75. Ὁ.π., σ. 368.

πεται από επιστημονικό πνεῦμα καὶ νὰ θέτουμε τὸ φαινόμενο σὲ μιὰ ἐπιστημολογικὴ βάση καὶ μόνο;

Στὴν ἀληθινὴ του διάσταση ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμὸς παραμένει μιὰ καθαρὴ φιλοσοφία, μιὰ φιλοσοφία ποὺ στρέφεται πρὸς τὸ ὄν, τὸ «ὄντικό ὄν», θὰ λέγαμε σήμερα, γιὰ νὰ τὸ ξεπεράσῃ καὶ νὰ ἀναιρέσῃ τοὺς πεπερασμένους προσδιορισμούς του. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα ἡ ἐγελιανὴ ἐρμηνεία διατηρεῖ, πιστεύουμε, τὴν ἀξία της.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

Ὁ Gottlob Ernst Schulze (1761-1833) δίδαξε φιλοσοφία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Helmstedt καὶ τοῦ Göttingen καὶ ὑπῆρξε γιὰ ἓνα διάστημα δάσκαλος τοῦ A. Schopenhauer. Μὲ τὸ βιβλίο του *Aenesidemus* ἔγινε γνωστὸς ὡς ὁ σοβαρότερος ἐπικριτὴς τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Reinhold καὶ ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ σκεπτικισμοῦ τῆς ἐποχῆς του στὴ Γερμανία. Ἡ βασικὴ του κριτικὴ στὴν καντιανὴ φιλοσοφία —υἱοθετεῖ ἐδῶ τὴ θέση τοῦ F. H. Jacobi —στρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ πράγματος καθ' αὐτὸ (*Ding an sich*) καὶ τῆς ἐπιδράσεως (*Affektion*) τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀντικειμένου στὶς αἰσθήσεις κατὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς παραστάσεως.

Τὴ θεωρητικὴ σκέψη τοῦ Reinhold θὰ τὴν ἀντικρούσῃ στὸ μεγάλο του ἔργο *Kritik der theoretischen Philosophie*, Hamburg 1801, τὸ ὁποῖο θὰ δώσῃ ἀκριβῶς ἀφορμὴ στὸν Hegel νὰ πάρῃ θέση ἐναντίον τοῦ Schulze. Ἀπὸ τὰ ἄλλα του ἔργα ἀναφέρομε τὴν *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, Göttingen 1814 καὶ τὴν *Psychische Anthropologie*, Göttingen 1816. Στὸ τελευταῖο του ἔργο, ποὺ δημοσιεύτηκε ἓνα χρόνο πρὶν πεθάνῃ, *Über die menschliche Erkenntnis*, προσδιορίζει τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης γνώσης, σφραγίζοντας ἔτσι τὴ φήμη του ὡς σκεπτικοῦ φιλοσόφου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Ὁ Karl Leonhard Reinhold (1758-1823) ἀσχολήθηκε μὲ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία, τὴν ὁποία παρουσίασε σὲ μιὰ σειρὰ ἄρθρα *Briefe über die kantische Philosophie* (πρώτη ἐκδοσὴ Λειψία 1786-87, δεύτερη ἐκδοσὴ 1790-92), μὲ τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίσθηκε ὡς ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπος τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant. Ἡ Jena, ὅπου δίδαξε ὡς Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας, ἔγινε ἔτσι τὸ βασικὸ κέντρο σπουδῶν τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας. Ὁ Reinhold διατύπωσε τὶς ἀρχὲς μιᾶς «*Elementarphilosophie*» στὸ βιβλίο του *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*, Prague / Iena 1789. Πυρήνας τῆς «*Elementarphilosophie*» εἶναι ἡ ἔννοια τῆς «*παραστατικῆς ἰκανότητος*» (*Vorstellungsvermögen*). Ὅπως

παρατηρεῖ ὁ Cassirer (*Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, 1920, ἀνατύπ. Hildesheim 1971, σ. 36 ἐπ.), ἡ ἔννοια αὐτὴ ἀναφέρεται στὰ συνειδησιακὰ περιεχόμενα καὶ στὶς σχέσεις πὺν αὐτὰ ἔχουν μεταξύ τους. Τὸ λάθος τῶν δογματικῶν εἶναι ὅτι ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, πὺν δημιουργοῦν τὶς παραστάσεις καὶ τὶς αἰτίες πὺν ἐξηγοῦν τὸ σχηματισμὸ τῶν παραστάσεων. Ὁ Reinhold, ἀντίθετα, θὰ θέσῃ τὸ ἐρώτημα ὅχι πῖὰ πάνω σ' αὐτὸ πὺν δημιουργεῖ μιὰ παράσταση, ἀλλὰ στὸ τί εἶναι αὐτὸ πὺν κάνει ὥστε νὰ δημιουργῇται ἡ παράσταση· θὰ στρέψῃ δηλαδὴ τὴν προσοχὴ του στὴν παραστατικὴ ἱκανότητα. Δὲν πρόκειται, σημειώνει ἀκόμη ὁ Cassirer (ὁ.π., σ. 39), γιὰ μιὰ ἐμπειρικο-ψυχολογικὴ ἔρευνα, πὺν ξεκινάει ἀπὸ τὰ μεμονωμένα δεδομένα τῆς συνειδήσεως γιὰ νὰ φθάσῃ ἐπαγωγικὰ στὶς γενικὲς ἔννοιες καὶ ἀρχές. Δὲν χρειάζεται ἐδῶ οὔτε ἐπαγωγή οὔτε ἀφαίρεση. Ὁ Reinhold θὰ κινηθῇ στὴν περιοχὴ μιᾶς καθαρὰ περιγραφικῆς ἐκθέσεως τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως, καὶ αὐτὸ θὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὴ διατύπωση τῆς ἀρχῆς τῆς συνειδήσεως (der Satz des Bewußtseins): μέσα στὴ συνείδηση ὑπάρχουν βασικὰ δύο στοιχεῖα, τὸ ὑποκείμενο πὺν ξεχωρίζει τὸν ἑαυτὸ του ὡς κάτι διακριτὸ σὲ σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο, καὶ τὸ ἀντικείμενο πὺν δὲν εἶναι βέβαια τὸ ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ ἡ παράστασή του. Μέσα συνεπῶς στὴ διαδικασία τῆς νοήσεως ἔχομε ἓνα a posteriori στοιχεῖο, τὴ σχέση τῆς παραστάσεως μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο, πὺν προσφέρει τὸ ὕλικὸ περιεχόμενο τῆς παραστάσεως, καὶ ἓνα a priori στοιχεῖο, τὴν ὑποκειμενικὴ λειτουργία στὴ διαμόρφωση τῆς παραστάσεως, πὺν δίνει τὴ μορφή.

Διάφορες ἐπικρίσεις διατυπώθηκαν πάνω στὴν ἀρχὴ τῆς συνειδήσεως. Πρὶν ἀναφερθοῦμε εἰδικότερα στὸν Schulze, μνημονεύομε —γιὰ καθαρὰ πληροφοριακοὺς λόγους— μιὰν ἀνώνυμη βιβλιοκρισία, τὴν ὁποία ὁμως ἀντέκρουσε ὁ J. B. Ehrhard ἀπὸ τὴν Νυρεμβέργη (*Prüfung einer Beurtheilung der reinholdschen Elementarphilosophie*), καθὼς καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ Καθηγητῆ J. Ch. Schwab, στὴν ὁποία ἀπάντησε ὁ M. F. C. Forberg, (*Prüfung der schwabischen Einwürfen gegen die reinholdsche Theorie*). Οἱ δύο αὐτὲς ἀπαντήσεις δημοσιεύονται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ Reinhold, *Über das Fundament des philosophischen Wissens*, Jena 1791.

Μία βασικὴ ἐπίκριση εἶναι ὅτι ὁ Reinhold δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ παρουσιάζῃ στὴν «Elementarphilosophie» ἓνα σύστημα ὁρισμῶν. Τὴν παρατήρηση αὐτὴ θὰ τὴν ἀντιμετωπίσῃ ὁ ἴδιος στὸ βιβλίο του *Über das Fundament des philos. Wissens*: «Παραγνωρίζεται, γράφει, ὁλόκληρο τὸ θεμέλιο, στὸ ὁποῖο στηρίζεται τὸ σύστημά μου, ὅταν μὲ κατηγοροῦν ὅτι κτίζω ἀπλῶς πάνω σὲ ὁρισμούς. Τὸ θεμέλιό μου εἶναι ἡ συνείδηση καὶ ὅλα αὐτὰ πὺν παρουσιάζω ὡς ἐπιστημονικὸ θεμέλιο δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ἴδια ἡ συνείδηση· δὲν στηρίζονται ὁμως πούθενά ἄλλοῦ παρὰ μόνο στὴ συνεί-

δηση» (σ. 82). Έτσι, ή έννοια τής παραστάσεως —πού δέν είναι άπλός όρισμός— προσδιορίζεται από τά γεγονότα τής συνειδήσεως (Tatsachen des Bewußtseins). Δέν είναι λοιπόν μέσα από όρθολογικούς συλλογισμούς άλλα μέσα από τή σκέψη πάνω στην πραγματικότητα τής συνειδήσεως, πού οδηγούμαστε στη διαπίστωση ότι στη συνείδηση ή παράσταση —μέσα άκριβώς από τó ύποκείμενο— ξεχωρίζει από τó άντικείμενο καί τó ύποκείμενο καί αναφέρεται καί στα δύο. Έ έννοια συνεπώς τής παραστάσεως δημιουργείται με τρόπο άμεσο από τή συνείδηση. Έ προέλευσή της είναι ή πραγματικότητα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ'

Έ κριτική του Schulze, όπως διαγράφεται μέσα στο βιβλίο του *Aenesidemus*, στρέφεται στην άρχή τής συνειδήσεως, πού στηρίζει όλόκληρη τή θεωρητική σκέψη του Reinhold. Τό ότι ύπάρχει ή διπλή σχέση ανάμεσα στο ύποκείμενο καί τó άντικείμενο μέσα στη συνείδηση, δέν σημαίνει, παρατηρεί ό Schulze, ότι τά στοιχεΐα αυτά έχουν μία δική τους ανεξάρτητη ύπαρξη, όπως πιστεύει ό Reinhold. Τό βιβλίο του Schulze έχει τή μορφή άλληλογραφίας μεταξύ δύο φίλων, του Αΐνησιδήμου, ύποστηρικτή του σκεπτικισμού, καί του Έρμεία, όπαδοϋ τής κριτικής φιλοσοφίας. Στο πρώτο γράμμα του Έρμεία, πού μιλά με ένθουσιασμό για τόν κριτικισμό, ό Αΐνησίδημος θά άπαντήσει ότι ούτε ή καντιανή φιλοσοφία ούτε ή «Elementarphilosophie» του Reinhold μπόρεσαν νά κλονίσουν τó σκεπτικισμό (σ. 17). Πρίν καταπιαστή —στο τρίτο γράμμα— με τήν κριτική τής θεωρίας του Reinhold, διευκρινίζει ότι ό λόγος πού τόν κάνει νά τείνη προς τó σκεπτικισμό είναι τó γεγονός ότι ή φιλοσοφία δέν μπόρεσε ως τώρα νά άποφανθί για τήν ύπαρξη ή τή μη ύπαρξη των πραγμάτων καθ' αυτά, ούτε άκόμη για τή δυνατότητα τής γνωστικής μας ικανότητας με γενικές, άναμφισβήτητες καί άδιαφιλονίκητες άρχές (σ. 28). Όλες οί προσπάθειες του δογματισμοϋ νά εξηγήση τήν ουσία των πραγμάτων απέτυχαν.

Θά περιορισθοϋμε έδω στην άνάλυση καί τις παρατηρήσεις του Schulze στην άρχή τής συνειδήσεως. Στο *Aenesidemus* παρουσιάζει κατ' άρχήν τή βασική θεωρία τής «Elementarphilosophie», πού άνάγεται σε όρισμένες θεμελιώδεις άρχές: 1) ή άπλή παράσταση άποτελείται από δύο διαφορετικά συστατικά μέρη, τά όποΐα, μέσα από τήν ένωσή τους ή τó διαχωρισμό τους, καθορίζουν τή φύση ή τήν ουσία μιās άπλής παραστάσεως. 2) Αυτό τó όποΐο βρίσκεται στην άπλή παράσταση καί μέσα από τó όποΐο ή άπλή παράσταση αναφέρεται στο άντικείμενο, είναι ή ύλη τής παραστάσεως. 3) Αυτό πού βρίσκεται μέσα στην παράσταση καί μέσα από τó όποΐο αυτή αναφέρεται στο ύποκείμενο, είναι ή μορφή τής παραστάσεως (σ. 182).

Ὁ Schulze σημειώνει κατ' ἀρχὴν ὅτι οἱ ἀρχές αὐτές εἶναι στήν οὐσία τους ἀναπόδεικτες καὶ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς σχέσης (Beziehen), ποὺ ἐνώνει τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο στὴ συνείδηση, εἶναι ἀσαφής, ἀκαθόριστη καὶ διφορούμενη (σ. 189). Ἐστὼ ὅμως καὶ ἂν ὑποθέσωμε ὅτι μπορούμε νὰ σκεφθοῦμε χωριστὰ τὰ δύο τοῦτα στοιχεῖα, καὶ πάλι δὲν ἀποδεικνύεται ἡ πραγματικὴ ἀλήθεια τῆς ἀρχῆς. Ἡ νοητὴ παράσταση ἑνὸς ἀντικειμένου δὲν συνεπάγεται τὴν ὕπαρξιν (reelles Dasein) τοῦ ἀντικειμένου (σ. 192). Γράφει συγκεκριμένα ὁ Schulze: «Ἐτσι, ὁλόκληρος ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς «Elementarphilosophie» ἔγκειται στὸ νὰ μᾶς δείξῃ πῶς πρέπει νὰ σκεφθοῦμε τὸν προσδιορισμὸ τῆς γνωστικῆς ἱκανότητος, τὰ ὅρια τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀδυναμίας της, τὴν προέλευση καὶ τὴ διευθέτησιν τῶν γνώσεών μας· μὲ κανένα τρόπο ὅμως δὲν ἔγκειται στὸ νὰ μᾶς διδάξῃ ποιὰ εἶναι ἡ φύσις αὐτῶν τῶν πραγμάτων θεωρουμένων καθ' αὐτὰ» (σ. 196).

Ὁ Schulze θὰ δείξῃ ἀκόμη ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς συνειδήσεως δὲν εἶναι τόσο θεμελιώδης ὅσο τὸ πιστεύει ὁ Reinhold· προϋποθέτει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως. Πραγματικὰ σύμφωνα μὲ τὸν Reinhold μιὰ «Elementarphilosophie» πρέπει νὰ εἶναι τὸ μοναδικὸ δυνατὸ σύστημα ἀρχῶν, πάνω στὸ ὁποῖο νὰ μπορῇ νὰ οἰκοδομηθῇ ἡ θεωρητικὴ ὅσο καὶ ἡ πρακτικὴ, ἡ τυπικὴ ὅσο καὶ ἡ ὕλική φιλοσοφία. Πρέπει συνεπῶς νὰ στηρίζεται σ' ἕνα νόμο ποὺ νὰ ἔχῃ ἕνα γενικότερο κύρος. Θεμελιώδης ὀνομάζεται μιὰ ἀρχή, ὅταν ἐπιτρέπῃ τὸν προσδιορισμὸ, ὡς πρὸς τὴ μορφή, ἄλλων ἀρχῶν. Μία τέτοια ἀρχὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθῇ παρὰ μόνο στὸν ἑαυτὸ της (Βλ. Reinhold, *Über das Fundament des philos. Wissens*, σ. 82). Γιὰ τὸν Schulze ἡ ἀρχὴ τῆς συνειδήσεως ὑπάγεται στήν ἀρχὴ τῆς μὴ ἀντιφάσεως (*Aenesidemus*, σ. 60). Γιατί, ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσίν της εἶναι ἀκριβῶς ἡ σύνδεση (Verbindung) τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου στὴ συνείδηση. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀρχὴ τοῦ Reinhold δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ μόνη της, ἀλλὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ γενικότερο νόμο τῆς σκέψεως (δ.π. σ. 61 - 62). Ἄν δεχόμεσταν τὸν ἀνυπόθετο χαρακτήρα τῆς ἀρχῆς τῆς συνειδήσεως, θὰ ἔπρεπε ὅλα τὰ στοιχεῖα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται νὰ ἐξηγοῦνταν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἴδια. Ὑπάρχουν ὥστόσο δύο ἔννοιες, τῆς διακρίσεως (Unterscheiden) καὶ τῆς ἀναφορᾶς (Beziehen), ποὺ δὲν μποροῦν νὰ προσδιορισθοῦν ἀντικειμενικά, ἀλλὰ δηλώνουν πάντοτε ἕναν ὑποκειμενικὸ τρόπο. Τέλος, ἡ ἀρχὴ τῆς συνειδήσεως δὲν μᾶς λέγει πῶς θὰ γίνῃ ἡ διάκρισις τῆς παραστάσεως ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο.

Μία σαφὴ παρουσίασις τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Ἑρμεία καὶ τοῦ Αἰνησιδήμου κάνει ὁ Fichte στὴ βιβλιοκρισίᾳ του γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Schulze. Βλ. *Fichte's Werke*, Bd. 1, hrsg. von Fr. Medicus, Leipzig 1922, σ. 131-153 (*Rezension des Aenesidemus*).

L'INTERPRÉTATION HÉGÉLIENNE DU SCEPTICISME GREC

R é s u m é.

L'importance que Hegel accorde au mouvement de pensée philosophique inauguré par les sceptiques grecs est un fait incontestable dont témoignent les longs développements qu'il lui consacre dans ses *Leçons sur l'Histoire de la Philosophie*. La confrontation du dogmatisme et du scepticisme dans l'Antiquité fournit, d'ailleurs à Hegel l'occasion d'y voir un exemple illustrant de façon concrète la marche dialectique de l'esprit.

A maintes reprises Hegel souligne en effet la haute conscience dont ces philosophes ont fait preuve dans leur recherche du fondement du savoir. On rencontre un point de vue analogue dans son étude *La relation du scepticisme avec la philosophie*. Cependant, Hegel manifeste une préférence marquée pour les Nouveaux Académiciens plutôt que pour les pyrrhoniens. La pensée d'Aénéside me paraît ainsi reléguée au second plan. D'autre part, l'on connaît la polémique de Hegel contre cet aspect du scepticisme moderne représenté, à son temps, par Schulze, Professeur de philosophie à Helmstedt et à Göttingen. Ces faits ont permis à J.-P. Dumont de formuler, à l'adresse de Hegel, une critique assez vive sur la façon dont le philosophe allemand a interprété le scepticisme grec. Aussi bien dans son livre *Le phénomène et le scepticisme* (Paris, Vrin 1972), que dans la Préface à la traduction française du texte hégélien cité plus haut sur la relation du scepticisme avec la philosophie (Vrin 1972). J.-P. Dumont soutient que Hegel a commis un «contresens de génie» identifiant le scepticisme grec avec la doctrine des Nouveaux Académiciens. Hegel, dans son effort de voir à tout prix dans le scepticisme grec l'illustration de son intuition philosophique profonde, méconnaît le vrai visage de la doctrine des sceptiques grecs. Loin d'être une théorie de la pure négation, cette doctrine ne serait qu'une théorie scientifique et ce serait sous cet angle qu'il conviendrait de la juger dorénavant, accordant au «phénomène» une valeur épistémologique.

Le besoin de mesurer la portée d'une telle thèse nous a donc poussés à voir de plus près les textes hégéliens afin de procéder à un examen critique des différents arguments avancés par J.-P. Dumont.

Les sceptiques grecs ont bien saisi, selon Hegel, la finitude de l'être déterminé; ils ont également saisi ce fait primordial, à savoir que la négation doit suivre toute affirmation dogmatique, puisqu'elle y est incluse implicitement. Ils ont séparé le penser et l'étant, mais ils sont restés à ce moment négatif, à cette négation qui dissout l'être déterminé. Ce qui leur a

donc fait défaut c'est le passage au moment positif où cette négation est elle-même médiatisée, où elle devient elle-même positive. Le scepticisme grec représente ainsi le moment dialectique de tout déterminé.

Si nous nous penchons maintenant sur la thèse du contresens commis par Hegel, il nous semble que les arguments de J.-P. Dumont appellent certaines réserves. Accuser Hegel d'identifier ou même de confondre le scepticisme et la Nouvelle Académie signifie accuser Hegel d'une mauvaise connaissance du texte de Sextus Empiricus. Or, dans ses *Leçons sur l'Histoire de la Philosophie* non seulement une telle confusion ne se rencontre pas, mais encore Hegel lui-même prend soin de soulever la question des différences et des rapprochements entre ces deux écoles. S'il penche vers un rapprochement, c'est que les témoignages et les sources le lui permettent. La remarque, d'autre part, selon laquelle la tendance à identifier ces deux doctrines s'expliquerait aisément par la grande diffusion des *Academica* de Cicéron, semble perdre son poids dans le cas de Hegel qui avait une connaissance profonde et directe des textes grecs.

Le dernier point de la thèse de J.-P. Dumont que le vrai visage du scepticisme grec est à chercher dans sa dimension épistémologique, paraît de loin le plus important. Or, l'ampleur que l'auteur lui donne dans la conclusion de son livre le fait apparaître comme particulièrement discutable. S'il est vrai que les sceptiques grecs insistent sur l'idée de phénomène en tant que critère, s'il est également vrai que la doctrine des médecins de l'école empiriste est fondée sur l'observation des phénomènes, il n'en reste pas moins vrai que le scepticisme grec est, dans son essence, une doctrine philosophique fondant une théorie de la négation de l'être déterminé, qu'il soit sensible ou bien intelligible. C'est cela la signification profonde des tropes de *l'époché*. Il y va de l'être dans le scepticisme grec; le nier serait le dénaturer. Si le phénomène se présente comme une donnée originale — face à un «adélon» médiat — c'est qu'il a, selon nous, une signification qui dépasse son sens épistémologique. Le phénomène a chez les sceptiques grecs une valeur existentielle. C'est par cet aspect qu'il acquiert une primauté sur l'être transcendant. Voir dans cette nouvelle façon de poser l'être et son dépassement une tentative de pensée scientifique, à travers un phénoménisme qui lui est étroitement associé, c'est adopter un point de vue par trop unilatéral, c'est déformer la vraie nature du scepticisme grec, qui reste toujours, à notre sens, une doctrine métaphysique. Sous cet aspect, où les sceptiques grecs retrouvent leur place de philosophes, au sens de théoriciens de l'être, l'interprétation hégélienne conserverait, nous semble-t-il, sa valeur.

Thessalonique

Thérèse Pentzopoulou-Valalas